

Henryk Streit

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

KOMPARATYSTYCZNE STUDIUM HISTORYCZNYCH I WSPÓŁCZESNYCH METOD ORAZ KRYTERIÓW OCENY WIARYGODNOŚCI DOKUMENTÓW

Dokument, nazwany w literaturze dyplomatycznej świadectwem faktów natury prawnej¹, mając na celu utrwalenie na piśmie treści czynności prawnych, stanowi jedno z najważniejszych źródeł historycznych. W chwili kreacji określany przez pryzmat jego znaczenia dla prawa, z biegiem czasu, po utracie waloru dowodu prawnego, staje się owym źródłem historycznym, stanowiącym bez wątpienia świadectwo czasów. Pojęcie to, ilustrujące rzeczywiste funkcje źródeł historycznych, a wśród nich niewątpliwie również dokumentowe, wprowadził ostatnio do obiegu naukowego Marek Cetwiński². Zarówno w jednym, jak i w drugim znaczeniu, dokument ma wartość samą w sobie, która niejednokrotnie była i jest przedmiotem przestępczych zamachów na jego autentyczność. Dotychczasowe metody badawcze, stosowane zarówno na gruncie dokumentu historycznego, jak również współczesnego, nie wyczerpują wszystkich narzędzi badawczych, możliwych do określenia poprzez wykorzystanie doświadczeń sprawdzonych na gruncie interdyscyplinarnym. Formalne różnice między średniowieczną i wczesnonowożytną materią badawczą a dokumentem współczesnym nie stanowią bariery do wzajemnego korzystania z doświadczeń w zakresie oceny autentyczności dokumentów dawnych i współczesnych, które mogą okazać się bardzo przydatne w obu wypadkach. Rozważając o dokumencie średniowiecznym i sposobach jego zabezpieczenia w celu nadania mu pełnej i niepodważalnej wiarygodności, należy zwrócić uwagę na problem dotyczący badania autentyczności tych dokumentów. Ten właśnie aspekt badawczy wydaje się bardzo ważny, ponieważ dowodzi przydatności wyników, osiąganych z uwzględnieniem stosowanych w takich badaniach metod przy ocenie wiarygodności dokumentacji czynności prawnych, także w epokach nowożytnych i współcześnie. Każdy dokument jest określony zespołem cech formalnych:

¹ S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, t. 1, Warszawa 1934, s. 49.

² M. Cetwiński, *Ideologia i poznanie. Społeczne funkcje mediewistyki śląskiej po 1945 roku*, Częstochowa 1993, s. 11.

- zewnętrznych (np.: sposób uwierzytelnienia, materiał pisarski, grafika tekstu, stan jego zachowania);
- wewnętrznych (zespół formuł i zwrotów werbalnych składających się na całą osnowę tekstu danego dokumentu).

Cechy zewnętrzne dokumentu możemy jedynie określić na podstawie badania oryginału dokumentu. Pośrednio można je także badać, wykorzystując inne elementy, takie jak opis zaginionego oryginalnego dokumentu w katalogu czy opis dokumentu i pieczęci w transumpcie lub widymusie³.

W celu określenia cech wewnętrznych dokumentu możemy się posłużyć zarówno jego oryginałem, kopią, jak i przekazem drukowanym. Badanie cech wewnętrznych dokumentu pozwala określić między innymi: poziom fachowy kancelarii wystawcy, oddziałujące na nią wpływy innych ośrodków, a także osoby koncyplentów i skrybów.

Podkreślić należy akcentowany w literaturze dyplomatycznej pogląd, że spośród wszystkich formalnych cech zewnętrznych i wewnętrznych najbardziej miarodajne elementy pozwalające na formułowanie kategoriycznych ocen w zakresie identyfikacji rąk pisarskich, a w konsekwencji nierzadko autentyczności dokumentu, zawierają się w analizie pisma⁴. Sformułowanie takiej opinii i obrona trafności jej merytorycznej treści wynika z tego, że znaki graficzne, w tym również zawierające się w tym pojęciu litery, spośród wszystkich cech formalnych dokumentu nie są powtarzalne ani tożsame. Brak możliwości przypadkowego powtórzenia się w piśmie jakiejś cechy, w odróżnieniu od zwrotów formularza powielanych w okresie średniowiecza, pozwala z dużym stopniem prawdopodobieństwa wnioskować w przedmiocie autentyczności dokumentu.

Paleografia – ujmująca pismo jako jeden z elementów źródła historycznego, analizuje je jako element statyczny – relikw minionej epoki, nie dostrzegając potrzeby dokonania takiej analizy przez pryzmat odtworzenia jakby momentu wykonania tej czynności, której centralnym elementem była osoba pisarza⁵. Stosowanie metod paleograficznych pozwala zarejestrować zmienność form znaków i liter oraz zbadać sposób formowania pisma w określonych skryptoriach, dokonywanego według określonych wzorów i kanonów graficznych. W wyniku takich zabiegów otrzymujemy informację o ogólnych cechach stylistycznych danego typu pisma, a także wiedzę o literach – ich typach, wariantach i charakterystycznych elementach, znakach funkcjonalnych, ligaturach, ozdobnikach, module i reliefie pisma, stopniu kursywności, kierunku prowadzonych linii oraz nawykach pisarzy co do stosowania określonych form kaligra-

³ R. Żerelik, *Badanie autentyczności dokumentów w kancelarii biskupów wrocławskich w XIII wieku*, Acta Universitatis Wratislaviensis, Nr 1163, Historia 82, Wrocław 1991, s. 111-119.

⁴ *Ibidem*, s. 66.

⁵ Por. analizę pisma szeroko uwzględniającą kryteria paleograficzne poszerzone o wieloaspektowe rozumienie metody pismoznawstwa w pracy: A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji pfortyjskiej na Dolnym Śląsku do końca XIII w.*, Zielona Góra–Wrocław 1996, s. 225-380.

ficznych, ortograficznych, ornamentacyjnych i innych, które wszystkie razem możemy określić mianem katalogu szczegółowych cech graficznych⁶. Indywidualne i swoiste cechy pisma – cechy osobnicze w rękopisach średniowiecznych i nowożytnych, na które nakładają się cechy wyuczone, wynikające z kanonu wyuczonego duktu, oraz te utrwalone podczas indywidualnych doświadczeń pisarskich poszczególnych pisarzy, pozostają jakby poza polem widzenia tradycyjnie rozumianej analizy paleograficznej. Stwierdzając już dla początkowego okresu upowszechnienia się na ziemiach polskich minuskuły gotyckiej w II połowie XIII wieku indywidualizm poszczególnych pisarzy, paleografia nie wiąże go z określonymi cechami osobniczymi tych osób, które są warunkiem *sine qua non* ich indywidualizmu graficznego. Niewydolność klasycznych metod paleograficznych dla określania rąk pisarskich daje się zauważyć nawet już od końca XII wieku, w którym to rozwinęta filiacja różnych klasztorów, potęgując rozpowszechnienie określonych duktów na różnych terytoriach poza skryptorium macierzystym, sprzyjała upowszechnianiu procesu wymiany pisma i tym samym jego ujednocnianiu się na różnych obszarach. Już co najmniej od przełomu I i II połowy XIII wieku, w kancelariach władców świeckich i kościelnych na ziemiach polskich, istotę pisma stanowiły określone predylekcje pisarzy do różnych im właściwych form graficznych. Upodobania uwidaczniały się między innymi w sposobie prowadzenia linii, rytmie i tempie pisma, a tym samym odzwierciedlających wyraz graficzny rękopisu, będący wynikiem indywidualnych cech fizycznych i psychicznych, świadczących o opanowaniu techniki pisania, a nie kształty liter i innych znaków, łatwych do naśladownictwa⁷. Identyfikacja rąk pisarskich oparta na analizie określonej liczby podobieństw i różnic, pomijająca zaś warunki techniczne pisania, powoduje, że badania identyfikacyjne tych rąk w odniesieniu do określonej liczby rękopisów za pomocą metody paleograficznej, prowadzące jedynie do ustalenia podobieństw ich strony zewnętrznej, nie dają wyników jednoznacznych. Niedostatek metod paleograficznych i potrzeba rozszerzenia tradycyjnych metod badawczych zostały zauważone przez Heinricha Fichtenau już w 1946 roku. Uczony podkreślił konieczność adaptacji naukowej grafologii na użytek paleografii, wskazując równocześnie na praktyczne możliwości jawiące się w tym przedmiocie⁸. W Polsce problem ten również zauważono w okresie powojennym⁹, przy czym prowadzone w tym czasie badania dokumentów średniowiecznych kancelarii świeckich

⁶ *Ibidem*.

⁷ G. Meyer, *Die wissenschaftliche Grundlagen der Graphologie (Vorschule der gerichtlichen Schriftvergleichung)*, Jena 1925, s. 17.

⁸ H. Fichtenau, *Mensch und Schrift im Mittelalter*, Wien 1945, s. 79; zob. również W. Schlögl, *Zum Problem des Identitätsnachweises in mittelalterlichen Handschriften*, „Historisches Jahrbuch” 1980, t. 100, s. 131-162.

⁹ B. Kürbis, *Rozwój pisma gotyckiego*, Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk t. 19, 1955, nr 44/45, s. 252.

i kościelnych, w których przeważa zbyt powierzchowna charakterystyka pisma dokumentów, ograniczająca się do ogólnego opisu duktu i najbardziej charakterystycznych typów liter, nie mogą być uznane za jednoznacznie wiarygodne i niebudzące wątpliwości w zakresie identyfikacji rąk pisarskich. Ważnym wyjątkiem jest między innymi studium Konstantego Jażdżewskiego, dotyczące skryptorium cysterskiego w Lubiążu w pierwszej ćwierci XIII wieku, obejmujące badaniem wiele cech i form typowych (elementy liter, typy liter i ich odmiany, znaki funkcjonalne, elementy ornamentacyjne, rytm pisma, kierunek prowadzenia linii, łuki i kąty), przede wszystkim akcentujące technikę pisania, a także formułujące uwagi metodyczne. Studium to wychodzi poza zakres typowej metody paleograficznej¹⁰. Prowadzenie badań w dziedzinie identyfikacji rąk pisarskich, podlegającej takim samym warunkom logicznym zarówno na gruncie paleografii, jak i naukowej grafologii i pismoznawstwa, możliwe jest do zrealizowania na wspólnym gruncie tych nauk.

Metody grafologiczne i pismoznawcza cechują się wszechstronnością analizy obejmującej całokształt elementów rękopisu, na który składa się struktura pisma we wszystkich jego strefach, śródlinijnej, nadlinijnej i podlinijnej, a także jego rozkład na podłożu, a więc topografia i geometria pisma. Grafologia nadaje priorytet sposobowi prowadzenia linii i związanym z tym indywidualnym właściwościom pisma, pozostawiając jakby na uboczu obraz form graficznych¹¹. Prowadząc badania identyfikacyjne pisma średniowiecznego i przyjmując, że analiza paleograficzna może być uzupełniana metodami grafologiczno-pismoznawczymi, musimy równocześnie założyć, że zakres takiego badania powinien obejmować elementy pisma mające częściowe odzwierciedlenie w wyuczonych wzorach, a w pozostałej sferze nie pokrywając się z nimi, będące odbiciem cech osobowych pisarzy, ich motoryki, nawyków i upodobań. Dostrzegane wyraźnie od końca XIII wieku indywidualne odmienności w piśmie poszczególnych pisarzy miały różny stopień wyrazu tej indywidualności. Właściwości graficzne rękopisów, zdeterminowane ruchem ręki pisarza, w każdym przypadku zależały od zespołu czynników psychicznych, fizjologicznych i technicznych, a – będąc tak różne, jak byli sami pisarze – nie pozwalają określić w sposób precyzyjny ogólnej liczby właściwości graficznych rękopisów¹². W poszczególnych przypadkach można dostrzec u jednych pisarzy charakterystyczne ciągnięcia zakończeń wyrazów ku górze lub ku dołowi, u innych zaś cecha nie występuje w ogóle. Bezdiskusyjne jest jednak to, że każdy wyrobiony dukt pisma ma określone cechy indywidualne,

¹⁰ K. Jażdżewski, *Dzieła kaligraficzne mnicha Jakuba, kopisty skryptorium cysterskiego w Lubiążu z pierwszej ćwierci XIII w.*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 21, 1976, s. 19-44.

¹¹ H. Pfanne, *Handschriftenvergleichung für Juristen und Kriminalisten*, Kriminalwissenschaftliche Abhandlungen, 4, Lübeck 1971, s. 47.

¹² *Ibidem*, s. 47.

które nie wystąpią w piśmie innych osób, w tym również określany mianem pisma wyrobionego. Pismoznawstwo współczesne, dysponując rozbudowaną terminologią służącą do opisywania pisma i wszystkich jego właściwości, posługuje się tak zwanym katalogiem graficznych cech pisma ręcznego, określającym skalę możliwości precyzyjnej analizy pisma¹³. Skrupulatna lektura fakultatywnej literatury pismoznawczej polskiej i obcojęzycznej, a także analiza doświadczeń biegłych z ekspertyzy pisma, wreszcie własne doświadczenia na materiale rękopiśmiennym pochodzącym z różnych epok, pozwalają wydzielić liczne dalsze cechy warstwy graficznej akt i dokumentów, znacznie wzbogacające następujące pozycje katalogu Anny Koziczak:

- cechy podstawowe pisma – stopień staranności, nachylenie, czytelność, budowa poszczególnych znaków;
- cechy szczególne pisma – elementy, które zdecydowanie wydziela się ze zbioru cech podobnych;
- cechy istotne pisma – warunkujące inne cechy (np.: konstrukcja znaku literowego zależna od litery poprzedzającej lub następującej);
- cechy pochodne pisma – uwarunkowane innymi cechami;
- pismo wachlarzowate – elementy trzonowe przybierają różny stopień nachylenia;
- cechy powtarzalne pisma – znaki graficzne mające jednakową budowę niezależnie od litery. Do najbardziej powtarzalnych znamion zalicza się: miejsce inicjacji ruchu kreującego owale, zwłaszcza w znakach „a”, „o”, „g”, „d”; adiustację początkową w znakach kreślonych ruchem girlandowym: „b”, „l”, „i”, „k”, „h”, „t”, „f”; wybiegowe elementy finalne we wszystkich znakach literowych, na przykład „m”; lewostronne kreślenie elementu podlinijnego „w lewo” – to jest przeciwnie do kierunku pisania, tak zwanym ruchem przywodzącym na przykład w: „y”, „j”, „g”; otwarty dolnołukowy sposób kreślenia elementów podlinijnych w „y”, „j”, „g”; zamknięty pętlicowy sposób kreślenia elementów podlinijnych „y”; prawostronny kierunek kreślenia elementów podlinijnych „w prawo”, zgodnie z kierunkiem pisania ruchem odwodzącym (np. w „y”);
- struktura pisma – rozmiar, proporcje, linia podstawowa, cieniowanie;
- rozpęd pisma – określa go odległość między grammami, literami, wyrazami i wierszami (pismo ścieśnione, rozwlekłe);
- rodzaj pisma – nitkowe, owalne, kątowe itd.;

¹³ Katalog graficznych cech pisma został opracowany przez zespół pismoznawców w latach 1984-1989 podczas Jesiennej Szkoły Empirycznych Badań Pisma Ręcznego, działającej przy Instytucie Ekspertyz Sądowych w Krakowie. Został opublikowany przez A. Koziczak w pracy *Metody pomiarowe w badaniach pismoznawczych*, Kraków 1997, Instytut Ekspertyz Sądowych, s. 37-44.

- cechy opisowe pisma – cechy budowy liter i innych znaków, formy liter, ich odmian, wiązania znaków literowych;
- cechy rzadko występujące w populacji generalnej – mają wysoką wartość identyfikacji wykonawcy;
- adiuścacja – forma graficzna, składowa litery niestanowiąca jej informacyjnego nośnika graficznego (np. element zakończenia kreślenia wyrazu, kształtowany w sposób dowolny);
- modelunek elementów liter – pętlicowy, ostrokatny, arkadowy, girlandowy;
- gladiolaż – ścieśnianie rysunku ostatnich grammy;
- grosysaż – zwiększanie liter ku końcowi wyrazu.

Stosowanie powyższych wytycznych okazuje się przydatne w przypadku identyfikacji rąk pisarskich rękopisów co najmniej od II połowy XIII wieku, kreślonych nie według kanonu „Schülerschrift”¹⁴ – charakteryzującego skrybę średniowiecznego pisarza sporządzającego dokumenty uroczyste w czystopisie, naśladowującego swego mistrza, ale – używając również terminologii H. Fichtenau – według kanonu „mit ausgeschriebenen Hand”¹⁵ – charakteryzującego pisarza średniowiecznego i wczesnonowoczesnego, kreślącego znaki graficzne w sposób swobodny, zwłaszcza przy sporządzaniu różnego rodzaju notatek w formie konceptowej tak zwaną wypisaną ręką.

Personalizacja pisma, charakteryzując się odchodzeniem od form rysunkowych liter i znaków zawartych w wyuczonych wzorach i wyrażając się w osiągnięciu przez pisarzy znacznej wprawy prowadzącej się do automatyzacji ruchów ręki, sprawiła, że rysunek kaligraficzny liter i ich łążeń uległ uproszczeniu bądź komplikacji graficznej.

Najważniejsze indywidualne właściwości różnych duktów pisarskich, dostrzegalne w każdym wyrobionym piśmie w sposób bardzo wyraźny od co najmniej XVII wieku, wyrażają się w następujących kategoriach graficznych¹⁶:

- nachyleniu pisma,
- naciskowości,
- płynności i ciągłości linii,
- sposobie wiązania liter,
- elementach liter,
- elementach znaków funkcjonalnych,
- tempie pisania,
- module liter,
- symetryczności,

¹⁴ H. Fichtenau, *op. cit.*, s. 79.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ K. Bobowski, *O metodach identyfikacji rąk pisarskich w rękopisach średniowiecznych*, „Studia Źródłoznawcze” 1985, t. 29, s. 2-7.

- linearności i jakości marginesów,
- rozwlekłości liter i ich łączy,
- jakości estetycznej pisma,
- gladiolażu i grosysażu¹⁷.

Szczegółowa analiza pisma wyrobionego, stawiająca za cel jednoznaczne ustalenie jego kategorii graficznych, wskazuje na licznie powtarzające się przyzwyczajenia poszczególnych pisarzy, każdorazowo wykonywane w sposób automatyczny. Rzeczą znamienną jest to, że zauważalne w piśmie wyrobionym cechy indywidualne pisarza nie podlegają zasadniczym zmianom i przeobrażeniom pod wpływem czynników natury technicznej (materiały i środki pisarskie, ułożenie ręki, trzymanie środka pisarskiego)¹⁸ i fizjologiczno-psychicznej. Opinią empirycznie dowiedzioną jest pogląd, że w piśmie pisarzy charakteryzujących się znacznym stopniem jego wyrobienia, w próbkach pisma tego samego pisarza, rzeczą niezmiernie trudną jest ustalenie bezwzględnie identycznych cech graficznych. Ogólnie rzecz biorąc, identyczność ta nie dając się wyrazić w kategoriach bezwzględności, nie pozostawia żadnych wątpliwości we względnej ich identyczności, dotyczącej ujawnionych cech graficznych. Występujące w poszczególnych rękopisach nieznaczne odchylenia formalne mieszczące się w granicach tolerancji traktuje się w badaniach grafologiczno-pismoznawczych jako dopuszczalne. Zjawisko omawiane jest również jako normalne w rękopisach pisarza, wykonywanych w takich samych warunkach określonych czynnikami natury technicznej i fizjologiczno-psychicznej¹⁹. Rękopisy pisarzy o wyrobionym charakterze pisma, w odróżnieniu od pism pozbawionych tej cechy i będących zbliżonymi do pierwotnemu, odzwierciedlając w detalach indywidualizm pisarza, stanowią niezmiernie ciekawy materiał do badań grafologiczno-pismoznawczych. Badania determinowane rodzajem i liczbą cech wspólnych, stopniem wprawy pisarskiej pisarza oraz rozpiętością materiału porównawczego²⁰, nie są przydatne w ekspertyzie pisma nienaturalnego, świadomie depersonalizowanego przez pisarza²¹. Metody badań pismoznawczych oparte między innymi na technikach właściwych grafologii naukowej, z jednej strony umożliwiające w sposób opisowy subiektywną ocenę właściwości graficznych pisma, z drugiej zaś pozwalają również na ich charakterystykę pomiarową. Badanie

¹⁷ Gladiolaż i grosysaż jako cechy warstwy graficznej niezmiernie rzadko można zauważyć w dokumentach średniowiecznych. Cecha ta w dukcie dokumentów pojawia się częściej od XVI w.

¹⁸ H. Pfanne, *Lehrbuch der Graphologie. Psychodiagnostik auf Grund graphischer Komplex*, Berlin 1961, s. 13-15.

¹⁹ H. Schneickert, *Leitfaden der gerichtlichen Schriftvergleichung*, Berlin 1918, s. 26-27.

²⁰ M. Czubałski, A. Krukowski, *Kryminalistyczne metody badań źródeł historycznych XIX i XX wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1972, t. 17, s. 16-19; zob. również J. Gayet, *Manuel de police scientifique*, Paris 1961, s. 310.

²¹ H. Kwieciński, *Grafologia sądowa*, Warszawa 1934, s. 97.

paleograficzne, weryfikowane wspomagającą je opinią grafologiczno-pismoznawczą, pozwala na sformułowanie dalece uprawdopodobnionej opinii kategoriycznej. Osoba dokonująca fałszerstwa w sposób świadomy ukrywa dukt swojego pisma lub naśladuje cechy typowe dla określonego pisarza, skryptorium lub kancelarii. Fałszerstwo w obu wyżej wymienionych postaciach sprowadza się w zasadzie do podrobienia dokumentu poprzez jego odwzorowanie, a nie pisanie, cechujące się automatycznym prowadzeniem środka piszącego. Tak więc o treści ustaleń dotyczących autentyczności rękopisów decydują naturalne cechy graficzne odzwierciedlone w pismach świadomie niedepersonalizowanych, znajdujące oparcie w wyrobionych nawykach i przyzwyczajeniach ruchowych pisarza. Kształty liter i znaków ławych do naśladownictwa, a także liczba ich podobieństw i różnic, w takich przypadkach ustępują miejsca elementom związanym z oceną jakości wykonania danego rękopisu. Analizując pismo stanowiące warstwę graficzną określonego dokumentu, nie sposób milczeniem pominąć jego cech, na które zwraca uwagę H. Fichtenau, podając, że:

- pismo jest „odbiciem” właściwości piszącego, jego motoryki – „der Schrift nach Art von natürlichen Gegebenheiten stehen bleiben kann oder ob nicht daneben der schreibende Mensch in seinem Lebenszusammenhang und die Schrift als lebendige Form wird erfaßt werden müssen”²²;
- pismo jednego człowieka ulega w ciągu jego życia stałym zmianom, a ujawniają się jako stabilne tylko pewne stałe tendencje rozwojowe grafii, które są zależne od osobowości i wpływu czynników środowiska – „ein Mensch nicht sein ganzes Leben lang eine Schrift schreibt, sondern wieder nur gewisse »Tendenzen« beibehalt oder aufgibt, die sich vor allem aus Charakter und Umwelt ergeben”²³;
- rozwój pisma warunkowany jest biogenetycznie – „[...] biogenetische Grundsetzes auf die Schriftentwicklung”²⁴.

Przedstawione wyżej ustalenia dowodzą, że typowe dla ekspertyz sądowych metody badania pisma mogą również znaleźć zastosowanie w badaniach autentyczności dokumentów średniowiecznych. Wiązania liter i ich elementów, kąt nachylenia, naskowność, a także płynność linii pisma, to cechy wynikające z właściwych danemu pisarzowi przyzwyczajzeń, nawyków i właściwości ruchowych, będące w zasadzie niezmiennymi. Utrzymująca się w danym rękopisie niezmiennosc wyżej wymienionych cech może świadczyć o naturalnym grafizmie badanego dokumentu. W odmiennym przypadku zasadne jest wnioskowanie o depersonalizacji pisma lub naśladownictwie pierwowzoru rękopisu, w celu jego podrobienia.

²² H. Fichtenau, *op. cit.*, s. 18.

²³ *Ibidem*, s. 19.

²⁴ *Ibidem*, s. 30.

Dowodząc słuszność możliwości i zarazem konieczności stosowania w badaniach autentyczności dokumentów średniowiecznych, typowych metod badania pisma stosowanych w ekspertyzach sądowych, przeprowadziłem analizę ekspertyz kryminalistycznych z dziedziny badania pisma ręcznego, wydanych w sprawach karnych i cywilnych²⁵. Analiza pozwala przedstawić badania pismoznawcze dokumentów współczesnych, w praktyce posługujące się w mniej lub bardziej precyzyjny sposób powyżej omówioną, rozbudowaną terminologią formalnego opisu obrazu pisma ręcznego i wszystkich jego właściwości graficznych:

- syntetycznych,
- topograficznych,
- motorycznych,
- mierzalnych,
- konstrukcyjnych.

W treści przedmiotowych ekspertyz pismoznawczych, wydanych przez różnych biegłych, w sprawozdaniu z przebiegu badań stwierdzano, że w realizacji ich wykorzystano przyrządy optyczne, technikę komputerową i przede wszystkim podkreślano zastosowanie we wszystkich tych badaniach metody graficzno-porównawczej. W celu zobrazowania praktycznego posługiwania się przez ekspertów pismoznawstwa wyżej opisaną terminologią przedstawiam wybraną, z objętych badaniem, opinię odnoszącą się do tych kwestii²⁶.

Zastosowanie przedstawionych propozycji metodycznych, powodujących poszerzenie tradycyjnych metod badawczych w zakresie cech motorycznych, konstrukcyjnych, mierzalnych, syntetycznych i topograficznych, pozwalających konstatować w przedmiocie identyfikacji rąk pisarskich i wiarygodności badanych aktów, zobrazuję na przykładzie dokumentów różnych wystawców, datowanych na lata 1239-1320 i 1512.

Dokument Konrada łęczyckiego (ryc. 2) został spisany pismem dojrzałym, wyrobionym i czytelnym, o przeciętnym stopniu staranności w kreśleniu poszczególnych znaków, prezentujących kątowny obraz tego duktu. Zawiera on nieliczne elementy ozdobne²⁷. Powiększone i nieregularne odstępki między wierszami kreślonymi linią falistą i opadającą dają wrażenie dużej ilości światła pomiędzy nimi. W tekście wy-

²⁵ Analizą objąłem ekspertyzy wydane w następujących sprawach: 1 Ds. 898/03 P.R. w Przemyślu, 3 Ds. 547/01 P.R. w Przemyślu, 1 Ds. 121/02/S, P.R. w Przemyślu, 1 Ds. 21/03 P.R. w Przemyślu, 2 Ds. 1222/02 P.R. w Przemyślu, 1 Ds. 149/02 P.R. w Przemyślu, 1 Ds. 933/03/S. P.R. w Jarosławiu, 1 Ds. 1493/02/S P.R. w Jarosławiu, 2 Ds. 388/02 P.R. w Jarosławiu, 1 Ns. 179/03 S.R. w Żarach, Ds. 1231/03 P.R. w Świebodzinie.

²⁶ Spośród objętych badaniem ekspertyz, w związku z ograniczeniem objętości tekstu niniejszego artykułu, przedstawiam jedynie ekspertyzę wykonaną w sprawie 1 Ds. 898/03 P.R. w Przemyślu.

²⁷ Zob. np. w. 1: „In”, „Ego”, w. 4: „Omnes”, w. 27: „Datum”.

SZCZEGÓLOWE BADANIA IDENTYFIKACYJNE

W trakcie szczegółowych badań poddano ocenie wszystkie cechy graficzne, poczynając od najbardziej ogólnych, aż do elementów konstrukcyjnych znaków i ich detali, stosując metodę graficzno - porównawczą.

W ich przebiegu wykorzystałem: mikroskop stereoskopowy STM 703, skaner AGFA SnapScan E50, lampę kwarcową typu F6T5BLB, urządzenie do kontroli autentyczności dokumentów - lupa Regula (model -1017), oraz program graficzny Corel Print Office 5.

W badaniach zilustrowano tylko niektóre z cech dystyngtywnych. Strzałkami wskazano charakterystyczne cechy poszczególnych liter, cyfr oraz wiązań.

Celem uszeregowania badań i przejrzystego ich przedstawienia wprowadzono cechy graficzne w obramowaniu:

- kolorem czerwonym: - kwestionowany podpis;
- kolorem zielonym: - materiał porównawczy Ryszarda W.
- kolorem niebieskim: - materiał porównawczy Romana F.

Wprowadzono skrótove oznaczenia:

- MD - materiał dowodowy,
- MP - materiał porównawczy.

W tym etapie badań szczegółowej analizie graficzno- porównawczej poddano przebitkę kalkową podpisu o treści 'Wawrowicz Ryszard' znajdującego się w pozycji 'Odebra' na kopii rachunku nr 257/98 wystawiony przez Firmę Handlowo Hurtownię 'F' - w zestawieniu z próbkami podpisów Ryszarda W. i Romana F.

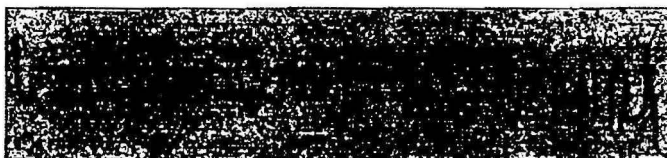
W toku szczegółowych badań porównawczych przesłanego materiału dowodowego i porównawczego pochodzącego od Romana F. stwierdzono szereg odmienności w zakresie analizowanych zespołów cech: syntetycznych, motorycznych, mierzalnych i konstrukcyjnych.

- a/ w zakresie cech syntetycznych:
 - etapu rozwoju pisma (wyższy), klasy wyrobienia (wyższa), ogólnego obrazu (pismo bardziej okrągłe), stopień staranności (bardziej staranne);
- b/ w zakresie cech motorycznych:
 - tempa pisania (wyższe), impulsu podpisu (z łączeniami sylab), następstw znaków w pojedynczych literach bądź zespołach graficznych;
- c/ w zakresie cech mierzalnych:
 - szerokości znaków (pismo bardziej szerokie);
- d/ w zakresie cech konstrukcyjnych:
 - budowy znaków, wiązań i form powtarzalnych.

5

W toku szczegółowych badań porównawczych przesłanego materiału dowodowego i porównawczego pochodzącego od Ryszarda W stwierdzono szereg analogii w zakresie analizowanych zespołów cech : syntetycznych, topograficznych, motorycznych, mierzalnych i konstrukcyjnych.

- a/ w zakresie cech syntetycznych :
- etapu rozwoju pisma (dojrzały), klasy pisma (średnio wyrobione), ogólny obraz pisma (owalny), stopień staranności (średnio staranne);
- b/ w zakresie cech topograficznych :
- ▶ układu znaków względem siebie (równoległy), kształtu i kierunku linii podpisu (falisty, poziomy);
- c/ w zakresie cech motorycznych:
- ▶ tempa pisania (średnie), impulsu podpisu , następstw znaków w pojedynczych literach bądź zespołach graficznych;
- d/ w zakresie cech mierzalnych:
- ▶ szerokości znaków (smukłe), nachylenia pisma (proste);
- e/ w zakresie cech konstrukcyjnych :
- ▶ budowy znaków , wiązań i form powtarzalnych .

MATERIAL DOWODOWY- odbitka podpisu o treści 'WAWROWICZ RYSZARD' na kopii umowy nr 257/98 (pow. 3 x)

WAWROWICZ RYSZARD

MATERIAL PORÓWNAWCZY - Ryszarda W. (pow. 2,5).
 inny sposób modelowania podpisu 'WAWROWICZ RYSZARD'.

- 'W'- sposobu inicjowania i zakończenia kreślenia znaku, katowego połączenia w elemencie środkowym, kształtu obu gramm znaku ;
- 'A'- kształtu górnego wysklepienia znaku;
- 'R'- miejsca inicjowania znaku (od góry, linią początkową pokrywającą się z trzonem), kształtu górnego wysklepienia znaku (owalne), pętlowego połączenia owala zasadniczego drugiej grammy z linią finalną;
- 'O'- miejsca inicjowania owala i sposobu prowadzenia linii końcowej;
- 'I'- kształtu i wielkości trzonu (niski i prosty), stosowania znaku uzupełniającego analogicznie usytuowanego;

6

- 'C'- miejsca inicjowania półowala i zakończenia kreślenia , prowadzenia linii rzeczywistej bądź adiustacyjnej pionowo do góry;
- 'Z'- kształtu poszczególnych elementów znaku oraz typów połączeń pomiędzy nimi;
- 'Y'- kształtu i wielkości trzonu (prosty , pionowy), modelowania drugiej grammy w kształcie owala otwartego z tym samym punktem inicjowania i zakończenia kreślenia;
- 'D'- stosowania linii początkowej w postaci prostego odcinka , modelowanego pionowo od góry .

RYŚL PORÓWNAWCZY - Romana F. (pow. 2k).
 inny sposób kreślenia zespołu graficznego 'WAWROWICZ RYSZARD'.

- 'W'- sposobu wyprowadzania linii początkowej i końcowej (na zewnątrz grammy zasadniczych), łukowatego wysklepienia elementu środkowego;
- 'A'- jednoimpulsowego kreślenia znaku (wraz z poprzeczką), kąтового wysklepienia grammy zasadniczej;
- 'R'- miejsca inicjowania znaku (linia początkowa nie pokrywa się z trzonem);
- 'O'- sposobu inicjowania owala (pełnica), miejsca zakończenia kreślenia owala;
- 'I'- wielkości trzonu znaku oraz jego kształtu;
- 'C'- miejsca inicjowania i zamknięcia owala otwartego;
- 'Z'- kształtu poszczególnych elementów znaku oraz typu połączeń pomiędzy tymi elementami, stosowanie znaku uzupełniającego w postaci poprzeczki usytuowanej w połowie wysokości znaku;
- 'Y'- jednoimpulsowego kreślenia znaku, usytuowania owala otwartego z lewej strony trzonu.

Z uwagi na dużą ilość analogicznych cech syntetycznych, topograficznych, motorycznych, mierzalnych i konstrukcyjnych materiału dowodowego i porównawczego należy stwierdzić, że podpis o treści 'Wawrowicz Ryszard' (będący przebitką kalkową) znajdujący się w pozycji 'Odebrał' na kopii rachunku nr 257/98 wystawiony przez Firmę Handlowo Hurtownicą 'F. . . - został (najprawdopodobniej) nakreślony przez Ryszarda W. . .

Nieznaczące zaniżenie kategoryczności wnioskowania wynika z faktu braku możliwości badania niektórych cech motorycznych podpisu , które to zawiera podpis bezpośrednio naniesiony środkiem piszącym na podłożu .

rażnie zauważa się zmienną naciskowość środka pisarskiego na podłożu w pisaniu poszczególnych gramm liter i ich wybiegowych elementów finalnych.

Słabszy nacisk pióra jest szczególnie widoczny przy zamaszystym kreśleniu:

- prawosłonnego, nadlinijnego elementu trzonka spółgłoski: „d”²⁸;
- prawosłonnych, nadlinijnych elementów adiustacyjnych trzonków spółgłosek: „b”, „l” i „h”²⁹;
- prawosłonnego, podlinijnego elementu lewego trzonka spółgłoski „x”³⁰;
- wybiegowego elementu finalnego, prawosłonnego, opuszczonego poniżej poziomu podstawowej linii pisma, ostatniego trzonka spółgłoski „m”, znajdującej się na końcu wyrazu³¹;
- lewoskośnych elementów podlinijnych trzonków w spółgłoskach długiego „s” i „f”³²;
- lewoskośnych elementów podlinijnych trzonków spółgłosek „p” i „q”³³.

Zmniejszony nacisk pióra widoczny jest również zarówno w górnych, jak i dolnych łukach litery „s”³⁴. W dokumencie tym występuje w zasadzie impuls literowy, rzadziej sylabowy. Najczęściej pisane były jednym pociągnięciem pióra ligatury „l + i”³⁵, „r + i”³⁶, „b + i”³⁷. W warstwie śródlinijnej zauważa się brak wiązań, przeplatający się ze stykowymi wiązaniami liter. Proporcje wysokości znaków śródlinijnych do wysokości elementów nadlinijnych można określić jako wynoszące 1 : 2,5, proporcje zaś znaków śródlinijnych do wysokości elementów podlinijnych jako wynoszące 1 : 2. Elementem charakterystycznym dla duktu tego dyplomu jest zapis ligatury „st”. Litera „s” wznosi się ku górze, a następnie łukiem zostaje załamana w prawo i kierowana w dół, przechodząc w literę „t”³⁸.

Przy charakteryzowaniu duktu kolejnego dyplomu (ryc. 3) – księcia Kazimierza łączycko-kujawskiego – należy podkreślić dużą staranność w jego kreśleniu, która

²⁸ Zob. np. w. 1: „Conradus”, „dux”, w. 2: „ad”, w. 9: „dicte”, w. 19: „ad”, „duce”, w. 20: „dux”, w. 21: „ad”, w. 22: „expeditionem”, w. 29: „duo”.

²⁹ Zob. np. w. 3: „Michaeli”, w. 4: „libertates”, w. 5: „plena”, „ab”, w. 6: „polonie”, w. 15: „ibi”, w. 16: „nulla”, w. 18: „Lxx”, w. 21: „ab”, w. 23: „falcons”, w. 30: „Nicholaus”.

³⁰ Zob. np. w. 1: „dux”, w. 7: „expeter”, w. 12: „dux”, w. 18: „Lxx”, w. 21: „expeditionem”, w. 27: „xxx”, „vx”, w. 30: „judex”.

³¹ Zob. np. w. 10: „nullum”, w. 11: „beneficium”, w. 12: „item”, w. 13: „cum”, w. 15: „moram”, w. 18: „cum”, w. 21: „expeditionem”, w. 22: „defensionem”, w. 26: „possidendam”, w. 27: „datum”, w. 29: „expressum”.

³² Zob. np. w. 4: „resigno”, w. 10: „defensiones”, w. 14: „castellanie”, w. 15: „transire”, „faciet”, w. 22: „falcons”, w. 24: „patris”, w. 25: „possidendam”, w. 29: „expressum”, w. 30: „Boleslaus”, „comes”.

³³ Zob. np. w. 21: „expeditionem”, w. 24: „aliquid”, w. 25: „patris”, w. 26: „possidendam”.

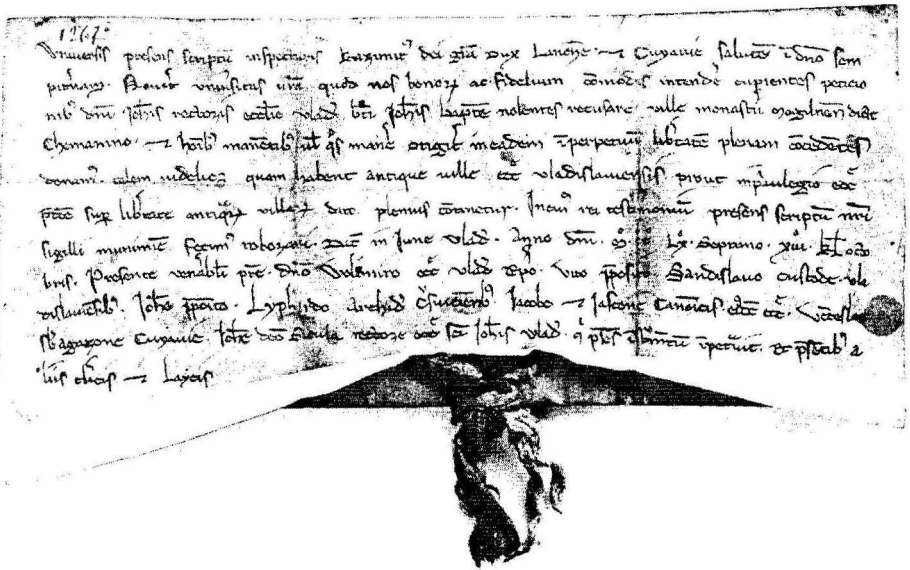
³⁴ Zob. np. w. 17: „libertatis”, „ascripticiis”, w. 23: „falcons”, „castores”, w. 29: „testes”.

³⁵ Zob. np. w. 7: „utilitare”, w. 20: „liberi”.

³⁶ Zob. np. w. 17: „ascripticiis”, w. 20: „liberi”, w. 25: „patris”.

³⁷ Zob. np. w. 15: „ibi”.

³⁸ Zob. np. w. 5: „castellanis”, w. 20: „castellanis”, w. 25: „Restitus”.

Ryc. 3. Dokument księcia Kazimierza łączycko-kujawskiego (Biblioteka Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego, L. inw. 5009/I, Sygn. KW I, nr 428), sporządzony 19 września 1267 roku

w powiązaniu ze wzorcowymi odstępami między wierszami daje dużą ilość światła pomiędzy nimi. Ogólny obraz pisma tego dokumentu, cechujący się dużym stopniem naturalności, wyrobienia i dojrzałości, pozwala go określić jako kątowe. Nieliczna grupa nieskomplikowanych znaków abrewiacyjnych³⁹, kreślonych ze zmiennym naciskiem właściwym innym znakom literowym, czyni go czytelnym. Podobnie jak w poprzednim dokumencie charakterystycznym elementem jego duktu jest występująca w nim również ligatura „st”⁴⁰, zapisywana w identyczny sposób. W dyplomie tym, poza skromnie zdobioną spółgłoską „v” i „s”⁴¹, nie zauważa się innych cech syntetycznych. W całym tekście występuje zmienność nacisku środka pisarskiego na podłoże w kreśleniu poszczególnych elementów liter. Nacisk pióra jest słabszy przy zamaszystym pisaniu:

- prawosłonnego, nadlinijnego elementu trzonka litery „d”⁴²;
- prawoskośnego, podlinijnego elementu lewego trzonka spółgłoski „x”⁴³;

³⁹ Zob. np. w. 1: „gratia”, „Kazimirus”, „sempiternam”, w. 6: „libertate”, w. 7: „munimine”, „domini”.

⁴⁰ Zob. np. w. 6: „testimonium”, w. 8: „custode”.

⁴¹ Zob. np. w. 1: „vniuersis”, w. 8: „Sandislauo”.

⁴² Zob. np. w. 1: „dei”, w. 2: „quod”, w. 5: „vladislaiensis”, w. 6: „dato”, w. 7: „domini”, w. 8: „Sandislauo”.

⁴³ Zob. np. w. 1: „dux”, w. 7: „Lx”.

– w inicjacji początkowej, lewosłonnego, lewego łukowatokszałtnego ramienia spółgłoski „v”⁴⁴.

Zmniejszony nacisk środka pisarskiego na podłoże występuje również w kreśleniu końcowych elementów znaków abrewiacyjnych⁴⁵. Natomiast skierowany w prawo nadlinijny trzonek długiego „s” został zaakcentowany wzmożonym naciskiem środka pisarskiego⁴⁶. Omówiona wyżej zmienna naciskowość poszczególnych elementów znaków literowych pozwala zauważyć, że są one pozbawione w zasadzie elementów adiustacyjnych. Stałe tempo pisania utrzymujące się w całym dokumencie można określić jako średnie. W tekście występuje impuls literowy, rzadko sylabowy, polegający na kreśleniu jednym pociągnięciem środka pisarskiego takich spółgłosek, jak: „i + u”⁴⁷, „i + b”⁴⁸, „i + l + l”⁴⁹, „n + i”⁵⁰, „u + n”⁵¹. W warstwie śródlinijnej przeważa stykowe wiązanie liter. Proporcje wysokości znaków śródlinijnych do wysokości zarówno elementów nadlinijnych, jak i podlinijnych można określić jako zmniejszone – w stosunku 1: 1,5. Falista linia podstawowa wierszy o tendencji opadającej zachowuje wzorcowe odstępy między wierszami.

Dyplom króla Zygmunta Starego z 1512 roku (ryc. 4) został spisany pismem starannym, wyrobionym i czytelnym, zawierającym nieliczne elementy ozdobne⁵². Charakteryzuje go drobne pismo, kreślone w prostej linii wiersza, o równoległym układzie wierszy względem siebie. Zmniejszone odstępy między wierszami wpływają na małą ilość światła pomiędzy nimi. W dokumencie zauważa się podkreślenia wyrazów wiersza, wykonane ze słabą naciskowością. Ogólny obraz pisma można określić jako kątowe. Dukt dokumentu w zasadzie charakteryzuje się równomiernością nacisku. Elementy zmiennej naciskowości środka pisarskiego na podłoże można zauważyć jedynie w kreśleniu:

- elementu nadlinijnego trzonka spółgłoski długiego „s”⁵³;
- elementów girlandowych wiązań poszczególnych trzonków spółgłosek „m” i „n”⁵⁴;
- elementów wiązań trzonków samogłoski „u”⁵⁵;

⁴⁴ Zob. np. w. 2: „vniversitas”, w. 3: „vladislaviensi”, „ville”, w. 8: „venerabili”, „vladislaviensi”.

⁴⁵ Zob. np. w. 1: „Kazimirus”, w. 1 i 2: „sempiternam”, w. 2: „domini”, „Johannis”.

⁴⁶ Zob. np. w. 1: „presens”, „inspecturis”, w. 2: „nos”, w. 5: „vladislaviensi”.

⁴⁷ Zob. np. w. 2: „fiderium”, w. 6: „plenius”, w. 5: „vladislaviensi”.

⁴⁸ Zob. np. w. 4: „libertate”.

⁴⁹ Zob. np. w. 3: „ville”, w. 5: „ville”, w. 7: „sigilli”.

⁵⁰ Zob. np. w. 3: „domini”, w. 7: „domini”.

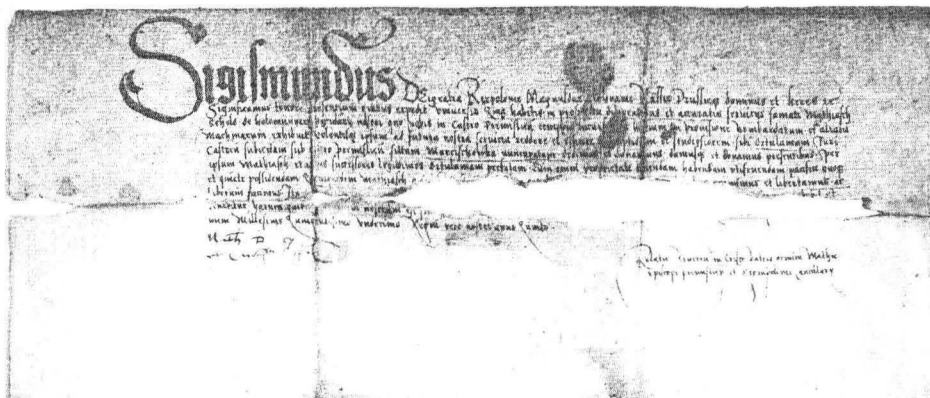
⁵¹ Zob. np. w. 7: „lune”.

⁵² Zob. np. w. 1: „Sigismundus”, „Dei”.

⁵³ Zob. np. w. 3: „nostri”, w. 7: „possidendam”, w. 10: „Millesimo”, „nostri”.

⁵⁴ Zob. np. w. 3: „Premislien”, w. 4: „nostra”, w. 6: „habentam”, w. 8: „fatimus”, w. 7: „libertamus”, w. 10: „nostri”, „anno”.

⁵⁵ Zob. np. w. 5: „sub”, „Donatus”.

Ryc. 4. Dokument króla Zygmunta Starego (AMP, sygn. 16), sporządzony w 1512 roku (data wystawienia dokumentu znana z regestu na zakładce)

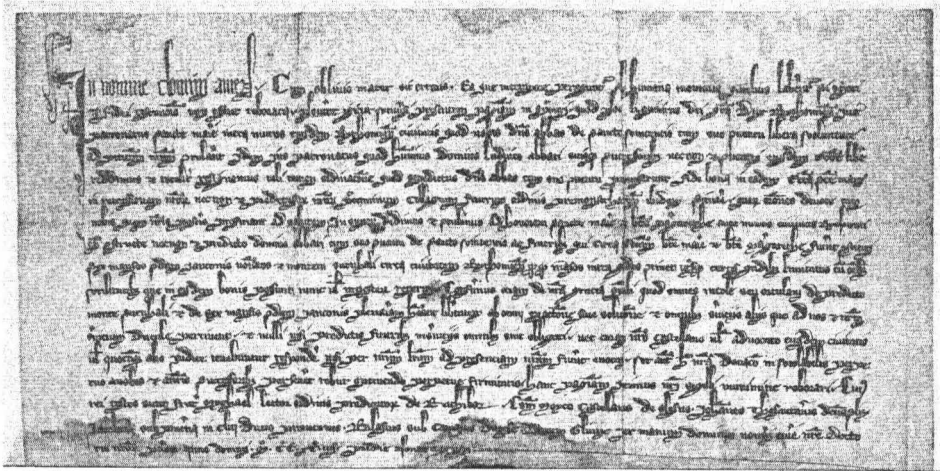
– prawosłonnego, nadlinijnego trzonka spółgłoski „d”⁵⁶, w których to naciskowość jest mała.

Posługując się wyegzemplifikowanymi wyżej kryteriami analizy duktu, w sposób krytyczny można się odnieść do uwzględnionych przez niektórych badaczy jedynie kryteriów paleograficznych, zastosowanych w analizie pisma określonych dokumentów, nieuwzględniających cech motorycznych, konstrukcyjnych, czy też mierzalnych pisma – właściwych metodom pismoznawstwa nowożytnego, których wspólne stosowanie z metodami tradycyjnymi na gruncie badań dokumentów może ułatwić formułowanie jednoznacznie kategoriycznych opinii identyfikacyjnych. Nie przesądzając kwestii trafności takich opinii, w celu zobrazowania istoty stosowania w tego rodzaju badaniach metod analizy przynależnych pismoznawstwu i wykazania potrzeby łącznego ich traktowania z metodami tradycyjnej paleografii, pozwolę sobie podać w wątpliwość opinie niektórych uczonych, oparte tylko na kryteriach analiz paleograficznych.

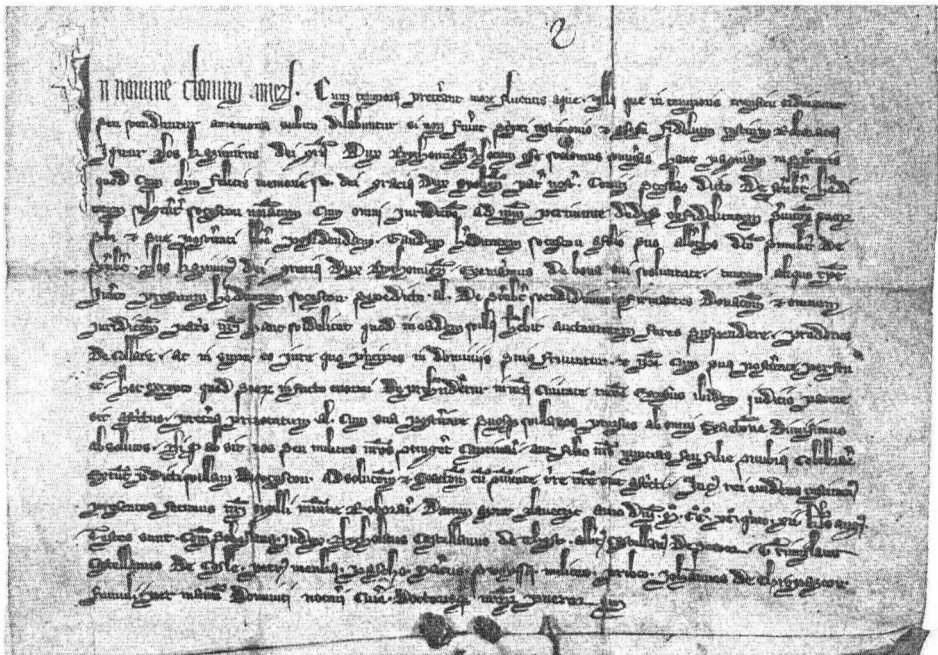
Grupę dokumentów, budzących wątpliwości co do trafności przyporządkowania ich konkretnym rękóm pisarskim na podstawie tylko metody analizy paleograficznej, stanowią wybrane dyplomy książąt opolsko-raciborskich do początków XIV wieku (ryc. 5-7), opracowane przez Marka L. Wójcika⁵⁷. Omawiając dukt dokumentów Kazimierza – księcia bytomskiego, M.L. Wójcik stwierdza, że ręką notariusza Dominika zostały sporządzone czystopisy dokumentów tego księcia, których odbiorcami byli między innymi: norbertanie z wrocławskiego Ołbina i Albert ze Sternberka,

⁵⁶ Zob. np. w. 5: „donamus”.

⁵⁷ M.L. Wójcik, *Dokumenty i kancelarie książąt opolsko-raciborskich do początków XIV w.*, Wrocław 1999, s. 195, 242-243, 294-295.

Ryc. 5. Dokument księcia bytomskiego Kazimierza, wystawiony 4 sierpnia 1294 roku, Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: AP Wr.), Rep. 67, nr 118 a

Ryc. 6. Dokument księcia bytomskiego Kazimierza, wystawiony 21 lipca 1295 roku, AP Wr., Rep. 112, nr 2

Ryc. 7. Dokument księcia toszeckiego Bolesława, wystawiony w 1309 roku,
AP Wr., Rep. 67, nr 140

a ponadto autor ten podaje, że w 1309 roku notariusz Dominik spisał także dokument Bolesława – księcia toszeckiego, do którego kancelarii przeszedł z kancelarii księcia Kazimierza⁵⁸.

Przeprowadzając analizę duktu dokumentów księcia bytomskiego – Kazimierza, badacz stwierdza, że jest on wyraźny i staranny o nieskomplikowanym charakterze skrótów, cechujący się zwyczajem wielokrotnego przełamywania krągłych i łukowatych liter, na przykład: „b”, „c”, „e”, „m”, „n” i „o”. Spółgłoski „b”, „d”, „h”, „l” mają pogrubione inkaustem trzonki, a litery „h”, „m”, „n”, „p”, „q”, „s” (wysokie), „y” oraz pisane na końcu wyrazów „i” były wykańczane akcentowaną graficznie linią poziomą. Charakterystyczne są też zdobienia majuskuł, polegające na graficznym akcentowaniu pionowych linii lub łuków, uzupełnianych z lewej strony kilkoma bocznymi wypustkami. Typową cechą wyróżniającą rękę pisarską tych dyplomów jest znak skrótu na kontrakcję i suspensję, przybierający postać poziomej kreski, zakończonej z prawej strony wygiętym ku górze w lewo haczykiem, mającej w górnej części wypełnione inkaustem i uformowane na kształt trójkąta wybrzuszenie⁵⁹. Analiza duktu powyższych trzech dyplomów na podstawie metody analizy pismoznawczo-grafologicznej pozwala dostrzec istotne cechy wspólne dla wyżej wymienionych dwóch dokumentów księcia bytomskiego Kazimierza, sporządzonych 21 lipca 1295 roku i 4 sierpnia 1294 roku, oraz różnice zachodzące pomiędzy powyższymi dwoma dyplomami a trzecim z dokumentów, spisany według M. Wójcika w 1309 roku, również przez notariusza

⁵⁸ *Ibidem*, s. 242.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 242-243.

Dominika. Badanie uzasadnia stwierdzenie, że wszystkie trzy dyplomy zostały sporządzone piśmem starannym, wyrobionym i czytelnym, zawierającym nieliczne elementy ozdobne⁶⁰. Wszystkie trzy dokumenty cechuje prosta linia wierszy o poziomym kierunku, równoległe ułożonych względem siebie. Odstępy między wierszami są wzorcowe, jednakże w dokumentach z 1294 roku i 1295 roku, ze względu na liczne graficznie akcentowane nadlinijne i podlinijne elementy adiustacyjne, oraz znaki abrewiacyjne, brak jest światła pomiędzy nimi. Dukt dyplomu z 1309 roku sprawia wrażenie krągłego, w przeciwieństwie do kątego pisma dwóch pozostałych dokumentów. We wszystkich dyplomach występuje ligatura „st”⁶¹, oraz cecha istotna warunkująca konstrukcję minuskuły „r”, przyjmującej postać litery „z”, gdy poprzedzona jest zapisem samogłoski „o”⁶². W dokumentach z 1294 i 1295 roku trzonki spółgłosek: „b”, „d”, „h” i „l”, charakteryzują się dużym naciskiem środka pisarskiego na podłoże⁶³, w przeciwieństwie do trzonek wyżej wymienionych spółgłosek, kreślonych w dokumencie z 1309 roku, oraz ich prawoskłonnych nadlinijnych elementów, w których naciskowość jest słaba⁶⁴. Podkreślić należy, że prawoskłonne nadlinijne elementy adiustacyjne trzonek tych liter, kreślone ruchem girlandowym, w dokumentach z 1294 i 1295 roku przyjmują postać zamkniętych, względnie nie zamkniętych pętlic, w dokumencie zaś z 1309 roku – łukowatych linii. Prawoskłonny, opuszczony poniżej poziomu podstawowej linii pisma ostatni trzonek spółgłoski „m” znajdującej się na końcu wyrazu, w dokumentach z 1294 i 1295 roku, charakteryzuje się dużą naciskowością, ulegającą osłabieniu dopiero w jego inicjacji końcowej⁶⁵, natomiast w dokumencie z 1309 roku, wybiegowy, podlinijny element finalny ostatniego trzonka spółgłoski „m”, znajdującej się na końcu wyrazu, kreślony jest ze słabą naciskowością, w inicjacji końcowej prawie nie widoczny⁶⁶. Z dużą naciskowością, słabnącą w inicjacji końcowej, kreślone są również w dyplomach z 1294 i 1295 roku podlinijne elementy trzonek spółgłosek: „p”, „q”, długiego „s” i „f”⁶⁷, w przeciwieństwie do podlinijnych

⁶⁰ Zob. np. Dok. z 1294 r., w. 1: „In”, „amen”, Dok. z 1295 r., w. 1: „In”, Dok. z 1309 r., w. 1: „In”.

⁶¹ Zob. np. Dok. z 1294 r., w. 12: „castellano”, w. 15: „testes”. Dok. z 1295 r., w. 16: „testes”, „castellanus”. Dok. z 1309 r., w. 12: „testes”, „castellanus”.

⁶² Zob. np. Dok. z 1294 r., w. 1: „intempore”, „memoria”, w. 14: „roborari”. Dok. z 1295 r., w. 1: „temporis”, w. 4: „memorie”. Dok. z 1309 r., w. 1: „more”, w. 3: „memoriam”.

⁶³ Zob. np. Dok. z 1294 r., w. 1: „ab”, „facilius”, w. 2: „dei”, w. 3: „quod”, „nobis”, „libera”, w. 12: „castellano”, w. 15: „Mychael”, Dok. z 1295 r., w. 2: „dilabuntur”, „fidelium”, w. 17: „Johannes”.

⁶⁴ Zob. np. w. 2: „hominum”, „alabantur”, w. 4: „nobis”, „Boleslao”, „dei”, w. 6: „fide”, „fide”, w. 7: „quod”, w. 12: „roborandam”.

⁶⁵ Zob. np. Dok. z 1294 r., w. 1: „cum”, w. 2: „presentem”, w. 16: „manum”. Dok. z 1295 r., w. 1: „cum”, w. 2: „fidelium”, „testium”, w. 15: „datum”.

⁶⁶ Zob. np. w. 1: „cum”, w. 3: „perpetuam”, w. 4: „paginam”, w. 11: „testimonium”, w. 14: „datum”, „manum”.

⁶⁷ Zob. np. Dok. z 1294 r., w. 1: „que”, „facilius”, w. 2: „presentem”, „testimonio”, w. 3: „patronatus”, w. 5: „quod”, w. 11: „que”, w. 14: „perpetue”, „firmitatis”. Dok. z 1295 r., w. 1: „aque”, w. 2:

elementów trzonków tych spółgłosek w dokumencie z 1309 roku, gdzie naciskowość jest słaba⁶⁸. W dokumentach księcia Kazimierza występuje przeładowanie kreślonych z dużą naciskowością znaków skrótów⁶⁹, które pojawiając się nielicznie w dokumencie księcia toszeckiego Bolesława, kreślone są ze słabą naciskowością⁷⁰. We wszystkich spośród badanych dokumentów występuje w zasadzie impuls grammowo-literowy, w warstwie zaś śródlinijnej przeważają stykowe wiązania liter. W zakresie cech mierzalnych porównywanych duktów, w dyplomach z 1294 i 1295 roku, proporcje wysokości znaków śródlinijnych do wysokości elementów nadlinijnych można określić jako powiększone – w stosunku 1 : 3, przy czym zauważa się w tekstach dyplomów również znaki, których powyższe proporcje są przesadne – w skali 1 : 4⁷¹. W dokumencie z 1309 roku proporcje wysokości znaków śródlinijnych do wysokości elementów nadlinijnych można nazwać jako zmniejszone – w stosunku 1 : 1,5. Proporcje wysokości znaków śródlinijnych do wysokości elementów podlinijnych, we wszystkich trzech dyplomach, są zmniejszone – w skali 1 : 1.

Konstatując, uzasadnione wydaje się raz jeszcze podkreślenie różnic między duktem dokumentów księcia bytomskiego Kazimierza i księcia toszeckiego Bolesława, co ewentualnie może dowodzić różnych rąk ich spisania, wbrew stanowisku M.L. Wójcika. Wymaga to jednak dodatkowego uzasadnienia, opartego na analizie dyktatu i elementów uwierzytelniających te dyplomy.

W literaturze fakultatywnej można spotkać wiele kontrowersyjnych stanowisk uczonych co do autentyczności różnych dokumentów i wykonawców ich pisma oraz dyktatu. Przykład mogą stanowić cztery dyplomy księcia Bolesława⁷² i jeden dokument księcia Przemysła⁷³, uznane przez Stanisława Krzyżanowskiego za dokumenty sporządzone ręką notariusza Macieja⁷⁴ (ryc. 8-12).

Stanisław Krzyżanowski, przypisując dukt tych dyplomów notariuszowi Maciejowi, nie uzasadnił bliżej swego stanowiska. Maria Bielińska natomiast, spośród wyżej

„testimonio”, „fidelium”, „testium”, w. 3: „paginam”, w. 6: „posidendam” w. 7: „aliquo”, w. 9: „patris”, w. 11: „quod”, w. 15: „presentes”, „fecimus”.

⁶⁸ Zob. np. w. 1: „que”, w. 3: „perpetuam”, w. 4: „quam”, w. 10: „presens”, w. 12: „testes”, w. 15: „nostri”.

⁶⁹ Zob. np. Dok. z 1294 r., w. 2: „testimonio”, „gratia”. Dok. z 1295 r., w. 3: „gratia”, w. 14: „testimonio”, w. 15: „munimine”.

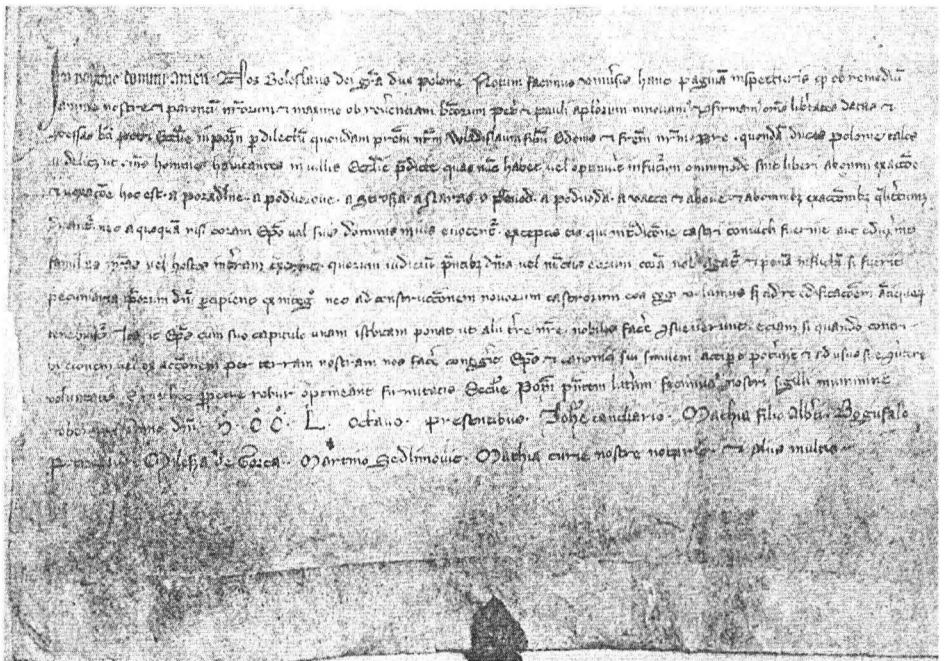
⁷⁰ Zob. np. w. 11: „testimonium”, „nostri”.

⁷¹ Zob. np. Dok. z 1294 r., w. 1: „ab”, „humana”, „facilius”, w. 4: „abbati”, w. 14: „sigilli”. Dok. z 1295 r., w. 3: „hant”.

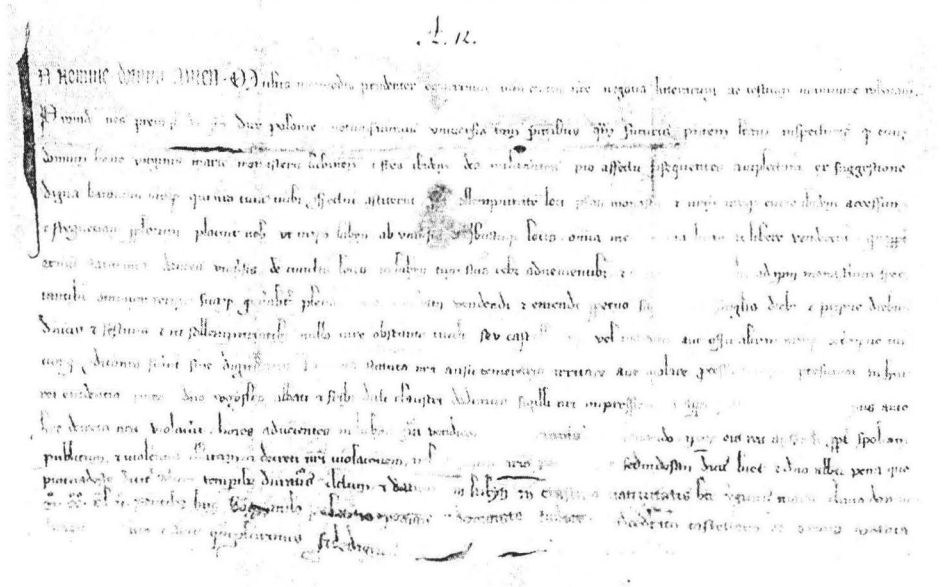
⁷² Zob. Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski (dalej KDW) I 383, KDW I 391, KDW I 369, KDW I 357.

⁷³ Zob. KDW I 235.

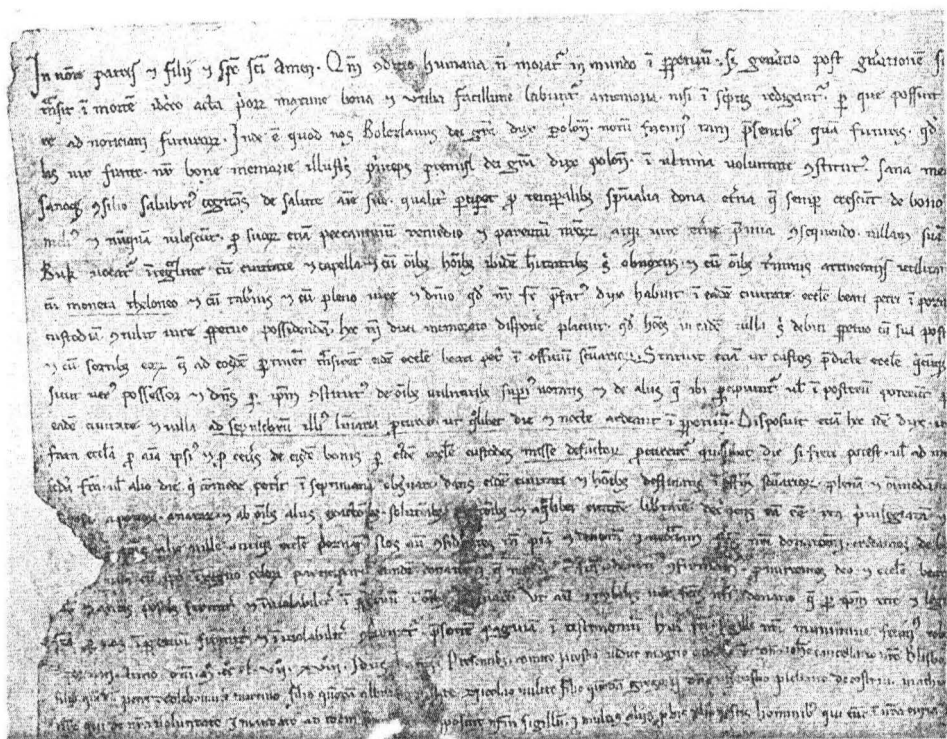
⁷⁴ S. Krzyżanowski, *Dyplomy i kancelaria Przemysła II. Studium z dyplomatyki polskiej XIII wieku*, Kraków 1890, s. 38-40; podobnie uważa K. Maleczyński, *Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich*, Wrocław 1951, s. 167-168.

Ryc. 10. Dokument księcia Bolesława z 1258 roku – KDW I 369

Ryc. 11. Dokument księcia Przemysła z 1242 roku – KDW I 235

Ryc. 12. Dokument księcia Bolesława z 1257 roku – KDW I 357

zilustrowanych dyplomów, dwa z nich: KDW I 383 i KDW I 391⁷⁵, przyporządkowuje rękóm Erwina „P4” z Paradyża. Autorka stwierdza, charakteryzując bardzo ogólnie kreślone jego ręką i zachowane jedynie w fotokopiach dyplomy⁷⁶, że pisarz pozostawił po sobie dokumenty pisane kursywą gotycką o miękko zaokrąglonych literach, które rozpoczynał pięknie pisaną dużymi literami inwokacją o artystycznie wymalowanym inicjale. Litera „d” zwija się w górnej łasce w pętlę, a duże litery kreślone były ozdobnie. Spółgłoska „P” kreślona była z podwójnie zaznaczonym wybrzuszeniem i przedłużonym trzonkiem, a samogłoska „A” wyginana była zgodnie ze stylem pisma gotyckiego coraz bardziej w lewo, tworząc łuk niezamykający się jeszcze nad brzuszkiem. Franciszek Sikora, badający problematykę dokumentów i kancelarii Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego⁷⁷, w tym również w opisanych wyżej pięciu dokumentach, stwierdza, że wśród tych dyplomów należy wyróżnić cztery odrębne

⁷⁵ M. Bielińska, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 280.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 202-203.

⁷⁷ F. Sikora, *op. cit.*, s. 69-73.

typy pisma. Badacz podkreśla, że dokument KDW I 235 jest falsyfikatem z końca XIII wieku, wystawionym rzekomo przez Przemysła I w 1242 roku dla benedyktynów lubińskich, a wśród jego świadków figuruje notariusz Maciej. Dyplomy KDW I 383 i 391 z lat 1260 i 1261 zostały wystawione przez Bolesława Pobożnego dla klasztoru cystersów w Paradyżu i sporządzone jedną ręką, inną niż notariusza Macieja, którą według F. Sikory należy przypisać odbiorcy, ze względu na liczne elementy przynależne duktowi cysterskiemu, spotykanemu głównie na oryginałach spisywanych przez mnichów paradyskich. Kolejne dwa dokumenty: KDW I 357 i 369 z 1257 i 1258 roku, wystawione dla katedry poznańskiej, w świetle opinii tego badacza, nie wykazują żadnego między sobą pokrewieństwa jeśli chodzi o dukt i nie łączy ich też nic z dokumentami paradyskimi⁷⁸. Analiza pismoznawczo-paleograficzna zilustrowanych wyżej pięciu dyplomów rzeczywiście nie pozwala podzielić zarówno poglądu Stanisława Krzyżanowskiego, jak również Karola Małeczyńskiego, o spisaniu ich tą samą ręką. Spośród tej grupy dyplomów dwa z nich: KDW I 383 i KDW I 391, w świetle cech syntetycznych, topograficznych, motorycznych, mierzalnych i konstrukcyjnych, różnią się od pozostałych dokumentów. Wszystkie spośród pięciu dyplomów spisane są pismem wyrobionym, dojrzałym i czytelnym, jednakże dokumenty: KDW I 383 i KDW I 391, charakteryzuje ponadto staranność w kreśleniu poszczególnych znaków, która w powiązaniu z pisaniem poszczególnych liter o miękko zaokrąglonych kształtach sprawia, że w ogólnym obrazie pismo tych dwóch dyplomów można określić jako krągłe, w przeciwieństwie do kątego obrazu duktu, jawiącego się w pozostałych trzech dokumentach. Cztery z powyższych dyplomów zawierają nieliczne elementy ozdobne, w postaci między innymi spółgłoski „J” rozpoczynającej inwokację⁷⁹, przy czym zdobniczy sposób kreślenia tej litery w dokumentach: KDW I 383 i KDW I 391, w ogólnym obrazie, będąc bardzo zbliżonym do siebie, różni się od zapisów w pozostałych dwóch dyplomach⁸⁰. W sposób ozdobny zostały również zapisane w dokumencie KDW I 235 majuskuły spółgłosek: „P” i „M”⁸¹. Ponadto w dokumentach: KDW I 383, KDW I 391 i KDW I 369, w sposób ozdobny zapisana jest majuskuła „N”. Tożsamy prawie zapis tej majuskuły w dokumentach: KDW I 391 i KDW I 383⁸², nie pokrywa się jednak z zapisem tej litery kreślonej w dwóch postaciach w dokumencie KDW I 369⁸³. W dokumentach: KDW I 383 i KDW I 391, występuje

⁷⁸ *Ibidem*, s. 84-87.

⁷⁹ Zob. np. Dok. KDW I 383, w. 1: „In”. Dok. KDW I 391, w. 1: „In”. Dok. KDW I 369, w. 1: „In”. Dok. KDW I 235, w. 1: „In”.

⁸⁰ Dok. KDW I 369, Dok. KDW I 235.

⁸¹ Zob. Dok. KDW I, w. 2: „Proinde”, w. 1: „Multis”.

⁸² Zob. np. Dok. KDW I 383, w. 1: „In”, „Nomine”, w. 3: „Nos”. Dok. KDW I 391, w. 1: „In”, w. 4: „Nos”.

⁸³ Zob. np. Dok. KDW I, w. 1: „Nos”, „Notum”.

przeładowanie kreślonych z dużą naciskowością znaków skrótu⁸⁴, które pojawiają się znacznie rzadziej w pozostałych dyplomach, będąc kreślone z małym naciskiem⁸⁵. Ponadto w dyplomach występują zmniejszone odstępy między wierszami, które razem z wyżej wymienionymi licznie występującymi znakami skrótów dają rezultat małej ilości światła pomiędzy nimi, w przeciwieństwie do pozostałych trzech dokumentów, gdzie odstępy, będąc wzorcowe, a nawet i powiększone, dają dużą ilość światła pomiędzy wierszami. Układ wierszy względem siebie w dokumentach: KDW I 383 i KDW I 391, jest równoległy, w pozostałych zaś trzech dyplomach – nieregularny. W dokumentach: KDW I 383, KDW I 391 i KDW I 369, stwierdzamy wznoszącą się linię podstawową pisma w poszczególnych wierszach, natomiast w dokumencie KDW I 235 ta linia prosta ma kierunek poziomy. W dokumencie KDW I 357 kształt linii, który można określić jako łukowaty, ma opadający kierunek. Podkreślana wcześniej staranność pisma, cechująca dokumenty: KDW I 383 i KDW I 391, dodatkowo uzasadnia twierdzenie o małym tempie ich kreślenia, charakterystycznym dla duktu kładzionego, w odróżnieniu od pozostałych trzech dyplomów, których tempo pisania można określić jako duże. Analiza paleograficzna znaków kreślonych w poszczególnych dokumentach, pozwala potwierdzić za M. Bielińską, że zapisana w dokumentach: KDW I 383 i KDW I 391, minuskułna forma spółgłoski „d” to element charakterystyczny tylko dla tych dwóch dokumentów, wyróżniający je od pozostałych dyplomów. Kreślony w adiustacji początkowej ruchem girlandowym, prawoskłonny, nadlinijny element trzonka spółgłoski „d”, tworzący pętlę, cechuje się małą naciskowością⁸⁶. Równie słabą naciskowością charakteryzuje się prawoskłonny, nadlinijny element spółgłoski „d”, jednakże kreślony w dokumencie KDW I 235, w postaci linii prostej opadającej w dół⁸⁷, z kolei w dokumencie KDW I 369 – w postaci linii łukowatej⁸⁸, także opadającej w dół. Spółgłoska „d”, kreślona w dokumencie KDW I 357, pozbawiona jest tego nadlinijnego elementu wybiegowego trzonka⁸⁹. Charakterystyczny dla dyplomów: KDW I 383 i KDW I 391, jest kreślony w sposób zamasyisty prawoskłonny, łukowatokształtny, podlinijny element lewego trzonka spółgłoski „x”, wyróżniający się słabą

⁸⁴ Zob. np. Dok. KDW I 391, w. 4: „dei”, „gratia”, w. 5: „volumus”, „presentibus”, „paginam”, w. 16: „duximus”. Dok. KDW I 383, w. 3: „gratia”, „notum”, „volumus”, w. 4: „presentis”, w. 13: „duximus”, w. 14: „castellanus”, w. 16: „indictione”.

⁸⁵ Zob. np. Dok. KDW I 235, w. 2: „presentibus”, „gratia”, „presentem”, „literam”. Dok. KDW I 369, w. 1: „gratia”, „paginam”, w. 8: „construcionem”. Dok. KDW I 357, w. 1: „nomine”, w. 3: „gratia”, „polonia”, „notum”, „facimus”.

⁸⁶ Zob. np. Dok. KDW I 391, w. 3: „idem”, w. 4: „dux”, w. 12, 13: „predicte”, w. 16: „duximus”, w. 20: „indictione”. Dok. KDW I 383, w. 3: „dei”, „dux”, w. 11: „possidendam”, w. 16: „domini”, „Indictione”.

⁸⁷ Zob. np. w. 1: „incomodis”, „prudenter”, w. 2: „Proinde”, „dux”, w. 3: „ibidem”, w. 10: „dedimus”.

⁸⁸ Zob. np. w. 1: „dux”, w. 3: „Wladislaum”, „Odonic”, w. 4: „omnimode”, w. 12: „domini”.

⁸⁹ Zob. np. w. 3: „ad”, „quod”, „dei”, „dux”, w. 9: „possidendam”.

naciskowością⁹⁰. W pozostałych dokumentach podlinijny element spółgłoski „x”, jednakże kreślony jako linia prosta, z wyjątkiem dyplomu KDW I 235, charakteryzuje się naciskowością, tożsamą naciskowości pozostałych gramm składowych tej litery⁹¹. W sposób jednoznacznie odmienny prezentuje się również zapis w dokumentach: KDW I 383 i KDW I 391, prawoskłonnych, nadlinijnych elementów adiustacyjnych trzonków spółgłosek: „b”, „l” i „h”, charakteryzujących się osłabioną naciskowością⁹² w stosunku do naciskowości trzonka właściwego, różniący się od zapisu trzonków tych spółgłosek w dokumentach: KDW I 369 i KDW I 357, które z nielicznymi wyjątkami, pozbawione są tych wybiegowych elementów⁹³, a także zapisu prawoskłonnych, nadlinijnych elementów trzonków tych spółgłosek w dokumencie KDW I 235, kreślonych ruchem girlandowym, w postaci niedomykającej się pętli, charakteryzującej się słabą, w inicjacji początkowej prawie nie widoczną naciskowością⁹⁴.

We wszystkich badanych dokumentach spółgłoska „t” jest zapisana w dwóch wersjach: krótkiego trzonka zawartego w warstwie środkowej i trzonka długiego, kreślonego w warstwie nadlinijnej. W dukcie dyplomów: KDW I 383 i KDW I 391, wyróżnia się właściwy tylko dla tych dwóch dokumentów sposób zapisu lewoskłonno, nadlinijnego elementu adiustacyjnego trzonka spółgłoski „t”, kreślonego z małą naciskowością w inicjacji początkowej⁹⁵. W pozostałych dokumentach nadlinijny element trzonka tej spółgłoski jest kreślony z dużą naciskowością, tożsamą pozostałym jego grammom składowym, w postaci bądź to pionowej linii prostej pozbawionej form adiustacyjnych, bądź mającej element wybiegowy w postaci prawoskłonnej łukowatej linii, jednakże kreślonej z małą naciskowością⁹⁶. Na podkreślenie zasługuje okoliczność, że trzonek spółgłoski „t” we wszystkich tych dokumentach jest zapisany w warstwie nadlinijnej tylko wtedy, gdy kreślona jest ona po spółgłosce „c”, co może wskazywać w tym wypadku na cechę istotną warunkującą konstrukcję tej spółgłoski. W dokumentach: KDW I 391, KDW I 383 i KDW I 369, ostatni trzonek spółgłosek: „m” i „n”, znajdujących się na końcu wyrazu, kreślony jest w warstwie środkowej,

⁹⁰ Zob. np. Dok. KDW I 383, w. 3: „dux”, w. 8: „sanxiuit”, w. 13: „duximus”, w. 16: „sexagesimo”. Dok. KDW I 391, w. 4: „dux”, w. 11: „uxor”, w. 16: „duximus”, w. 20: „sexagesimo”.

⁹¹ Zob. np. Dok. KDW I 369, w. 1: „dux”, w. 6: „Exceptis”. Dok. KDW I 357, w. 2: „maxime”, w. 3: „dux”, w. 4: „dux”. Dok. KDW I 235, w. 3: „ex”, w. 14: „x”.

⁹² Zob. np. Dok. KDW I 383, w. 1: „humana”, w. 3: „roborari”, „Polonie”, w. 13: „sigilli”, „roborandam” w. 19: „castellanus”, w. 20: „hec”. Dok. KDW I 391, w. 1: „humana”, w. 4: „roborari”, „polonie”, w. 14: „hec”, w. 19: „Millesimo”.

⁹³ Zob. np. Dok. KDW I 357, w. 1: „humana”, w. 3: „Bolezlauus”, w. 4: „bone”, w. 8: „pleno”. Dok. KDW I 369, w. 1: „polonie”, „hanc”, w. 4: „liberi”, w. 11: „litteram”, w. 12: „presentibus”.

⁹⁴ Zob. np. w. 1: „Multis”, „roborandam”, w. 2: „polonie”, w. 4: „ibidem”, w. 12: „publicum”.

⁹⁵ Zob. np. Dok. KDW I 391, w. 12: „predicte”, w. 18: „Acta”, w. 20: „Indictione”. Dok. KDW I 383, w. 4: „inspecturis”, w. 16: „Acta”, „Indictione”.

⁹⁶ Zob. np. Dok. KDW I 357, w. 12: „nocte”, w. 13: „eccte”. Dok. KDW I 369, w. 1: „inspecturis”, w. 6: „coniucti”, w. 12: „octauo”. Dok. KDW I 235, w. 2: „inspecturis”, w. 13: „Actum”.

cechując się dużą naciskowością⁹⁷, natomiast w dokumencie KDW I 235, prawoskłonnny, podlinijny, wybiegowy element ostatniego trzonka wyżej wymienionych spółgłosek, znajdujących się na końcu wyrazu, w inicjacji końcowej, cechuje się małą naciskowością⁹⁸. W dokumencie KDW I 357 podlinijny, wybiegowy element ostatniego trzonka wyżej wymienionych spółgłosek, jednakże lewoskłonnny, charakteryzuje się naciskowością, tożsamą innym grammom składowym⁹⁹. Na podkreślenie zasługuje również sposób zapisu majuskuły „P”, właściwy tylko dokumentom KDW I 383 i KDW I 391, której przedłużony trzonek, zarówno w warstwie podlinijnej, jak i nadlinijnej, ma lewoskłonne, łukowatoksztatne elementy wybiegowe, które w warstwie podlinijnej przyjmują postać niedomkniętej pętli, kreślonej w inicjacji początkowej z małą naciskowością¹⁰⁰.

Różnice w sposobie zapisu i naciskowości są również dostrzegalne w minuskułach: „p”, „f” i w długim „s”. W dokumentach: KDW I 383 i KDW I 391, lewoskłonnny, łukowaty, podlinijny element wybiegowy trzonka spółgłoski „p” kreślony jest z małą naciskowością¹⁰¹. W dokumencie KDW I 235, charakteryzujący się małą naciskowością ten sam lewoskłonnny, podlinijny element wybiegowy trzonka tej spółgłoski, kreślony jest jednak jako linia prosta opadająca w dół¹⁰². W dokumencie KDW I 357 trzonek minuskuły „p” bądź to nie ma elementów wybiegowych, bądź też jego podlinijny, lewoskłonnny element wybiegowy jest kreślony jako linia prosta, o naciskowości równej pozostałym grammom składowym tej spółgłoski¹⁰³. Trzonek spółgłoski „p”, kreślony w dokumencie KDW I 369, pozbawiony jest form adiustacyjnych¹⁰⁴. W dokumentach: KDW I 383 i KDW I 391, z małą naciskowością kreślone są również w inicjacji końcowej; adiustacyjny, łukowatoksztatny, lewoskłonnny, podlinijny element trzonka spółgłoski „f”, oraz podlinijny, lewoskłonnny, łukowaty element długiego „s”¹⁰⁵. W dyplomie KDW I 369 podlinijny element trzonka spółgłoski „f” jest kreślony jako piono-

⁹⁷ Zob. np. Dok. KDW I 369, w. 1: „In”, „Amen”, „notum”, w. 3: „Wladislaum”, w. 4: „in”, w. 7: „quorum”, w. 10: „accionem”, „nostram”, w. 11: „litteram”. Dok. KDW I 391, w. 1: „Am”, w. 2: „rerum”, w. 3: „idem”, w. 5: „tam”, „quam”, w. 7: „in”, w. 16: „roborandam”, w. 19: „in”, „Poznan”. Dok. KDW I 383, w. 8: „eidem”, w. 13: „roborandam”, w. 10: „filuam”, w. 16: „in”.

⁹⁸ Zob. np. Dok. KDW I 235, w. 1: „testium”, „roborandam”, w. 2: „tam”, „presentem”, „literam”, w. 7: „omnium”, „rerum”, „plenam”, w. 13: „datum”.

⁹⁹ Zob. np. Dok. KDW I 357, w. 1: „amen”, „Quoniam”, „in”, w. 3: „facimus”, „tam”, „noticium”.

¹⁰⁰ Zob. np. Dok. KDW I 391, w. 1: „Propter”, w. 13: „Post”. Dok. KDW I 383, w. 1: „Propter”, w. 3: „Polonie” i porównaj. Dok. KDW I 235, w. 2: „Proinde”. Dok. KDW I 357, w. 20: „Presentibus”.

¹⁰¹ Zob. np. Dok. KDW I 391, w. 1: „sepius”, w. 4: „polonie”, w. 5: „presentibus”, „paginam”, w. 12: „predicte”, w. 18: „polonie”. Dok. KDW I 383, w. 4: „presentis”, „inspecturis”, w. 7: „possidendam”, w. 14: „poznaniensis”.

¹⁰² Zob. np. w. 2: „polonie”, „premisł”, w. 7: „plenam”, w. 12: „publicum”.

¹⁰³ Zob. np. w. 1: „post”, w. 3: „presentibus”, w. 4: „premisł”, w. 8: „pleno”, w. 9: „possidendam”.

¹⁰⁴ Zob. np. w. 1: „polonie”, „paginam”, w. 9: „capitulo”, w. 12: „presentibus”.

¹⁰⁵ Zob. np. Dok. KDW I 383, w. 1: „gesta”, w. 3: „testimonio”, „futuris”, w. 4: „inspecturis”,

wa linia prosta, pozbawiona elementów adiustacyjnych¹⁰⁶, spółgłoska zaś długiego „s” nie ma dolnego łuku i przybiera w warstwie podlinijnej również postać pionowej linii prostej¹⁰⁷. Powyższe elementy podlinijne zarówno spółgłoski „f”, jak i długiego „s” były kreślone z dużą naciskowością. W dokumencie KDW I 357, podlinijne elementy trzonka spółgłosek: „f” i długiego „s”, kreślone z dużą naciskowością, właściwą wszystkim ich grammom składowym, przybierają dwojaką postać; bądź to pionowej linii prostej, lub też wybiegowy element finalny trzonka kreślony jest jako lewoskłonna, opadająca w dół linia prosta lub łukowata¹⁰⁸. W dokumencie KDW I 235 podlinijne elementy trzonka spółgłoski „f” oraz długiego „s” cechuje adiustacyjna forma, w postaci lewoskłonnego, wybiegowego elementu finalnego, kreślonego jako linia prosta, równoległa do linii pisma, lub opadająca do dołu, charakteryzująca się bardzo małą, w inicjacji końcowej prawie niewidoczną naciskowością¹⁰⁹. W intytulacji dyplomów: KDW I 391 i KDW I 383, imię księcia Bolesława jest jedynie zapisane pierwszą majuskulną spółgłoską „B”¹¹⁰, natomiast w pozostałych dyplomach jest ono kreślone w pełnym brzmieniu¹¹¹. Charakterystyczny jedynie dla dyplomów: KDW I 383 i KDW I 391, jest zapis majuskuły „A”, nieznajdujący odpowiednika w pozostałych dokumentach¹¹². Elementem wspólnym duktowi wszystkich pięciu dyplomów jest sposób zapisu ligatury „st”. Litera „s”, kreślona ku górze, następnie łukiem załamuje się w prawo i opada w dół, przechodząc w literę „t”¹¹³. Ogólnie rzecz biorąc, dukt dyplomów KDW I 383 i KDW I 391 określa zmiennie rytmiczna duża naciskowość, której wzmożenie występuje w warstwie śródlinijnej, osłabienie zaś w elementach podlinijnych i nadlinijnych. Podobnie można scharakteryzować nacisk środka pisarskiego w dokumencie KDW I 235, przy czym słabnąca naciskowość w elementach podlinijnych i nadlinijnych znaków literowych kreślonych w tym dyplomie, jawiąca się przede wszystkim w formach adiustacyjnych, w ich adiustacji początkowej lub końcowej jest bardzo słaba, prawie nie widoczna.

w. 15: „fili”, „castellanum”, „filius”. Dok. KDW I 391, w. 2: „sepius”, w. 3: „est”, w. 4: „testimonio”, w. 5: „futuris”, w. 6: „falonis”, „filius”, w. 19: „Millesimo”.

¹⁰⁶ Zob. np. w. 1: „facimus”, w. 3: „filius”, w. 7: „fuerit”.

¹⁰⁷ Zob. np. w. 1: „inspecturis”, w. 3: „Wladislaum”, w. 13: „nostre”.

¹⁰⁸ Zob. np. w. 1: „post”, w. 2: „facilime”, w. 3: „facimus”, „presentibus”, „futuribus”, w. 9: „posidendam”, w. 13: „potest”.

¹⁰⁹ Zob. np. w. 1: „futuris”, „inspecturis”, w. 3: „suggestione”, w. 8: „festimis”, w. 9: „statua”, „sine”, w. 10: „fratribus”, „sigilli”, w. 14: „castellano”.

¹¹⁰ Zob. np. Dok. KDW I 391, w. 4: „B”. Dok. KDW I 383, w. 3: „B”.

¹¹¹ Zob. np. Dok. KDW I 235, w. 2: „premisl”. Dok. KDW I 369, w. 1: „Boleslaus”. Dok. KDW I 357, w. 3: „Bolezlaus”.

¹¹² Zob. np. Dok. KDW I 383, w. 16: „Acta”. Dok. KDW I 391, w. 18: „Acta” i porównaj Dok. KDW I 235, w. 13: „Actum”.

¹¹³ Zob. np. Dok. KDW I 383, w. 2: „gesta”, w. 3: „testimonio”, w. 14: „castellanus”. Dok. KDW I 391, w. 2: „gesta”, w. 3: „est”, w. 4: „testimonio”, w. 13: „Post”. Dok. KDW I 235, w. 1: „testium”, w. 8: „festinis”, w. 3: „suggestione”. Dok. KDW I 369, w. 2: „nostre”, w. 6: „castri”, w. 8: „castrorum”. Dok. KDW I 357, w. 1: „post”, w. 10: „custos”, w. 19: „testimonii”.

Dyplomy KDW I 357 i KDW I 369, nie będąc pozbawione elementów cieniowania, w ogólnym obrazie charakteryzują się jednak równomiernością nacisku, który należy zdefiniować jako duży. Jeśli chodzi o impuls, we wszystkich spośród badanych pięciu dyplomów występuje impuls gramnowo-literowy, w warstwie śródlinijnej przeważają zaś stykowe wiązania, przy równocześnie jednoznacznie widocznym braku wiązań pomiędzy poszczególnymi znakami. Na podkreślenie zasługuje, występujące jedynie w dyplomie KDW I 369, wiązanie spółgłoski „r” z innymi znakami literowymi, takimi jak: „r + i”, „r + u”, „r + r”, za pomocą łukowatej, prawoskłonnej linii, stanowiącej gramnę składową tej spółgłoski¹¹⁴. Minuskułna spółgłoska „s” (krótkiego), w sposób charakterystyczny jedynie dla duktu tego dokumentu, kreślona była zarówno w warstwie śródlinijnej, jak również, dolny jej łuk opuszczony jest poniżej podstawowej linii pisma¹¹⁵. W badanych dyplomach daje się wydzielić po raz kolejny cecha istotna, tym razem warunkująca konstrukcję minuskułnej spółgłoski „r”. Polega ona na tym, że każdorazowo po samogłosce „o”, następująca po niej spółgłoska „r” kreślona była w sposób przypominający zapis litery „z”¹¹⁶. Proporcje wysokości znaków śródlinijnych do wysokości elementów nadlinijnych, w dokumentach KDW I 391 i KDW I 383, kształtują się w stosunku 1 : 2, natomiast w pozostałych dyplomach w proporcji 1 : 1-1,5. Natomiast proporcje wysokości znaków śródlinijnych do wysokości elementów podlinijnych w dokumentach: KDW I 383 i KDW I 391, kształtują się w stosunku 1 : 1,5, w pozostałych zaś dyplomach w proporcji 1 : 1. Dukt dokumentów: KDW I 391 i KDW I 383, charakteryzuje się pismem prostym, odmiennym od pisma pozostałych dokumentów, który ma tendencję pisma prawoskłonnego.

Przedstawione wyżej różnice i podobieństwa, widoczne w dukcie badanych pięciu dyplomów, w świetle zastosowanych w tej analizie kryteriów, to niewątpliwie argument, pozwalający dowieść słuszności postawionej wcześniej tezy. Oczywiście jest, że tylko te ustalenia poczynione na podstawie powyższych kryteriów pismoznawczo-paleograficznych, bez uwzględnienia analizy formularza i zagadnień związanych z uwierzytelnieniem tych dyplomów, nie pozwalają na katagoryczne opowiedzenie się po stronie M. Bielińskiej, F. Sikory, czy też S. Krzyżanowskiego i K. Małczyńskiego, prezentujących odmienne poglądy co do tożsamości rąk pisarskich dyplomów: KDW I 383 i KDW I 391. Gdyby kierować się tylko tymi ustaleniami, jednoznacznie ukazującymi wiele cech wspólnych duktu dokumentów: KDW I 383 i KDW I 391 i jednocześnie różniących je od pozostałych dyplomów, to wypada stwierdzić, że wyrażony przez

¹¹⁴ Zob. np. w. 1: „inspecturis”, „construccionem”, w. 10: „terram”.

¹¹⁵ Zob. np. w. 3: „nos”, „Bolezlaus”, „futuris”, w. 10: „custos”, w. 13: „bonis”, w. 15: „alus”.

¹¹⁶ Zob. np. Dok. KDW I 369, w. 2: „aplorum”, w. 6: „coram”, w. 7: „corum”, w. 8: „nouorum”, „castrorum”. Dok. KDW I 357, w. 9: „memorato”, w. 10: „sortibe”. Dok. KDW I 235, w. 1: „roborandam”. Dok. KDW I 391, w. 2: „memoria”, w. 4: „roborari”, w. 8: „ordinis”. Dok. KDW I 383, w. 3: „roborari”, „maioris”, w. 13: „roborandam”.

S. Krzyżanowskiego pogląd o sporządzeniu wszystkich zilustrowanych i opisanych wyżej pięciu dokumentów przez notariusza Macieja nie znajduje uzasadnienia, a skłania się w kierunku poglądu M. Bielińskiej, czy też F. Sikory, wskazujących na odmienną proveniencję ich duktu. Stanowiska tego nie powinny zmienić również poczynione ustalenia co do niektórych cech wspólnych, łączących dukty tych pięciu dyplomów, jak chociażby zapis ligatury „st”, czy też cecha istotna warunkująca konstrukcję minuskulnej spółgłoski „r”, następującej po samogłosce „o”, lub litery „t”, następującej po spółgłosce „c”. Powyższe elementy, jawiąc się również w wielu innych średniowiecznych dyplomach, omawianych także w niniejszej pracy, nie stanowią przesłanek na tyle indywidualizujących dukt tych dyplomów, aby wobec reprezentatywnej liczby różnic występujących między pismem dyplomów KDW I 383 i KDW I 391 a pozostałych trzech dokumentów, mogły świadczyć o tożsamości ich proveniencji graficznej.

Wnioski końcowe

Przeprowadzone badania dokumentów minionych epok, z wykorzystaniem metod badawczych poszerzających tradycyjne metody badania autentyczności dokumentów i poczynione według nich ustalenia, ukazujące w wielu miejscach odmienność wnioskowania w zakresie rąk pisarskich sporządzających te dokumenty, świadczą niewątpliwie o słuszności stosowania znacznie szerszego katalogu kryteriów oceny autentyczności, stosowanych zwłaszcza na gruncie kryminalistyki. Niekwestionowana wydaje się możliwość zastosowania w badaniach dokumentów średniowiecznych i nowożytnych metod pismoznawczych, opartych na analizie cech motorycznych, konstrukcyjnych, czy też mierzalnych, stosowanych w badaniach dokumentów współczesnych, uzupełnianych badaniami ich cech wewnętrznych. Posługiwanie się powyższymi kryteriami analizy duktu pozwala w sposób krytyczny odnieść się do wyników, poczynionych jedynie na podstawie kryteriów paleograficznych.

Przedstawione rozważania, w metodach badań proveniencji pisma i autentyczności dokumentów, stanowią przedmiot analiz zarówno dyplomatyki, jak i kryminalistyki. Niewątpliwie jest to, że w badaniach autentyczności dokumentów historycznych, prowadzonych na gruncie dyplomatyki, równorzędne znaczenie mają analizy zarówno cech wewnętrznych: dyktatu, treści prawnej, jak i cech zewnętrznych, zwłaszcza analizy sfragistyczne oraz paleograficzne. Powyższa korelacja metod analizy cech wewnętrznych i zewnętrznych dokumentów, z właściwymi dla danej epoki i terytorium mechanizmami funkcjonowania systemów ustrojowych, gospodarczych i politycznych, jest niewątpliwie działaniem zmierzającym do uzyskania przy badaniu dokumentu wyniku w pełni wiarygodnego. Podkreślić należy jednak, że „zasklepienie” się

w tak sformułowanym zakresie metod badawczych autentyczności dokumentów, bez ciągłego poszukiwania i korelowania z nimi nowych metod badawczych, oznaczać będzie stagnację, wykluczającą możliwość poprawnej weryfikacji dotychczasowych i wiarygodne dokonywanie przyszłych ustaleń w ocenach autentyczności dokumentów. Należy zauważyć, dostrzegając konieczność wdrożenia do badań nowych metod badawczych, uzupełniających dotychczasowe, że paleografia – ujmująca pismo jako jeden z elementów źródła historycznego, pozostawia poza kręgiem zainteresowania indywidualne i swoiste cechy pisma – cechy osobnicze, występujące w rękopisach średniowiecznych i nowożytnych, na które nakładają się cechy wyuczone, wynikające z kanonu wyuczonego duktu, oraz te utrwalone dzięki indywidualnym doświadczeniom pisarskim poszczególnych pisarzy. Wszelkonością analizy obejmującej całokształt elementów rękopisu, na który składa się struktura pisma we wszystkich jego strefach; śródlinijnej, nadlinijnej i podlinijnej, a także jego rozkład na podłożu, a więc: topografia i geometria pisma, cechują się metody stosowane obecnie zwłaszcza na gruncie kryminalistyki. Poczynione w niniejszej pracy ustalenia dowodzą, że powyższe, typowe dla ekspertyz sądowych metody badania pisma mogą i powinny znaleźć zastosowanie w badaniach dokumentów historycznych. Formalny opis cech obrazu pisma ręcznego przyczyni się do zobiektywizowania badań pismoznawczych, a także da możliwość uproszczonej prezentacji wyników tych badań, oraz pozwoli na wymianę doświadczeń między przedstawicielami różnych dyscyplin nauki. Cel badań paleograficznych, zbliżony do celów kryminalistycznej ekspertyzy pisma, dodatkowo uzasadnia potrzebę i zarazem możliwość adaptacji pojęć z dziedziny kryminalistyki na grunt paleografii i odwrotnie. Istniejąca w chwili obecnej tendencja do obiektywizacji wyników badań w kryminalistyce może przynieść zastąpienie opisowych metod badawczych metodami pomiarowymi, których ustalenia, w celu podniesienia pewności wyniku, powinny zostać poddane obróbce statystycznej. Potrzeba takiej obiektywizacji istnieje również w odniesieniu do paleografii, aby poprawić efektywność badań paleograficznych. Niezmiernie ważnym i pożytecznym rezultatem formalizacji języka pismoznawców oraz opisu procesu ich wnioskowania jest również możliwość zastosowania komputerów w badaniach pismoznawczych, co w znacznym stopniu pozwoli przyspieszyć przedmiotowe badania. Wykorzystanie dorobku tak zwanej sztucznej inteligencji umożliwi ponadto zbudowanie systemu eksperckiego, wspierającego pracę eksperta pisma.

W celu zwiększenia efektywności badań autentyczności dokumentów z pełnym przekonaniem należy podkreślić konieczność zespolenia metod badawczych, stosowanych w odniesieniu do dokumentu historycznego i współczesnego, na gruncie wielu dyscyplin, zwłaszcza dyplomatyki i paleografii oraz kryminalistyki.

Badanie paleograficzne, weryfikowane wspomagającą je opinią grafologiczno-pismoznawczą, jest niewątpliwie sposobem umożliwiającym formułowanie dalece uprawdopodobnionych opinii katagorycznych, we wnioskowaniu na temat proveniencji pisma i autentyczności dokumentów historycznych.

Henryk Streit

A COMPARATIVE STUDY OF HISTORICAL AND CONTEMPORARY METHODS AS WELL AS CRITERIA USED FOR THE ASSESSMENT OF THE AUTHENTICITY OF DOCUMENTS

A significant position of documents in social, political and economic life entails a need to improve methods of verifying documents' authenticity; in the case of historical documents it is connected with cognitive purposes of an academic whereas in the case of contemporary documents it is necessary to provide reliability of documents' circulation.

The thesis attempts to prove purposefulness of correlation of methods that are used to assess authenticity of historical and contemporary documents. In order to achieve this aim, I point out possibility and at the same time necessity to take advantage of the examination toolbox used in practice for assessment of authenticity of different forms of contemporary documents in order to check authenticity of historical documents and the other way round.

Formal differences, which exist between medieval and early modern diplomas on the one hand and contemporary documents on the other hand, do not constitute a barrier that would preclude using the experience of examining their authenticity.

I demonstrate purposefulness of correlation of the above-mentioned methods on the basis of an analysis of diplomatic and paleographic literature concerning methods of examining documents' authenticity and on the basis of chosen documents.

Departing from an isolation and lack of cooperation between diplomatic researchers and representatives of different legal fields, especially criminalistics, will create a platform for versatile kinds of documents' examination.

Thum. Henryk Streit